

VELISINBURCH

een mogelijke vroegmiddeleeuwse ringwalburg bij Velsen

Chris de Bont
 www.paganellusminor.nl
 Rhenen - Burgh-Haamstede, 2021

1 INLEIDING EN VRAAGSTELLING

Rond 1000 na Chr. was Velsen het centrum van de wereld, daar was men toen in Midden-Kennemerland en in de nieuw-ontgonnen Kennemerven wel van overtuigd.¹ Velsen was niet alleen een van de oerparochies op de strandwallen (Oude Duinen) waarop vanouds de bewoning was geconcentreerd, maar ook de moederkerk van een aantal dochterkerken en -kapellen op die strandwallen en in de nieuw ontgonnen, of nog in ontginning zijnde Kennemerven, met als verste dochter op hemelsbreed zo'n negentien kilometer afstand: Sloten, een agrarische veenontginning op de grens -tevens waterscheiding- tussen Kennemerland en Amstelland. Hierdoor komt Velsen in vergelijking met andere nederzettingen in de geschreven vroeg- en hoogmiddeleeuwse bronnen nogal vaak voor. Daarnaast heeft de Velsener Engelmunduskerk een wel zeer intrigerend oud uiterlijk dat onlangs aanleiding gaf tot het verschijnen van een rijk boek over de geschiedenis van deze kerk met vooral een overzicht en herinterpretatie van oudere archeologische opgravingen, aangevuld met nieuw onderzoek.² Toch bleven bij het onderzoek naar het historische cultuurlandschap van Velsen, ondanks de aanwezigheid van dat niet onaanzienlijk aantal schriftelijke vermeldingen waarvan de oudste terugreiken tot in de Vroege Middeleeuwen, een toenemende kennis over de ontginnings- en bewoningsgeschiedenis van de Kennemer kuststreek door een aantal interessante archeologische opgravingen en, vanaf de zestiende eeuw, een aanzienlijke hoeveelheid historisch kaartmateriaal, toch nog een aantal kernvragen onbeantwoord.

Vanuit een klassiek historisch-geografisch gezichtspunt bleef ik met enkele wezenlijke ongerijmdheden zitten, niet alleen als de oude Velsener oorkonden worden geconfronteerd met de archeologische gegevens, maar ook met enkele historische kaarten die van Velsen en directe omgeving beschikbaar zijn. De volgende (deel)vragen roepen hierbij om een antwoord:

- Hoe verhouden de verschillende vermeldingen van de nederzetting Velsen, waarvan de begin achtste-eeuwse *in villa Felison* de oudste is, zich tot de elfde- en twaalfde-eeuwse vermeldingen als *Velisinburch*.
- Zijn *Velsen* en *Velserburch* twee benamingen voor hetzelfde dorp
- en als dit het geval is, zijn er bij Oud-Velsen nog archeologische of historisch-kartografische sporen te vinden die duiden op een *burg* pal bij dat dorp?
- Of zijn *Velsen* en *Velserburch* twee verschillende entiteiten?
- Waar lag dan de *Velserburg*
- en hoe moeten we ons die *burg* voorstellen.
- Belangrijk hierbij is de vraag of de aanwezigheid van Vikingen³ in dit verhaal een rol speelde
- en wat daarvoor dan de aanwijzingen zijn.

¹ De auteur wil Wim Bosman, voormalig gemeentelijk archeoloog van Velsen en Jan Morren, kenner van de regionale geschiedenis van Kennemerland, bedanken voor hun enthousiaste en kritische reacties op een eerdere beknopte versie van dit verhaal (De Bont, 2008, 381-385) en hun bereidheid mij daarover te mailen, of er mij anderszins mededelingen over te doen. Ook bedank ik de geomorfoloog, tevens oud-collega, Gilbert Maas (WUR) voor zijn inbreng bij hoofdstuk 10.1.

² Numan et al. 2020. Oorspronkelijk zou een eerdere versie van dit verhaal, geschreven in 2011, als 'extra' hoofdstuk in dit boek worden opgenomen.

³ Ik gebruik de termen 'Vikingen' en 'Noormannen' door elkaar.

Naast het zo goed mogelijk beantwoorden van deze vragen, waarbij de nadruk ligt op het zo scherp mogelijk formuleren van enkele hypothesen, ga ik ook in op kritiek die ik op een eerdere, zeer beknopte versie van dit verhaal⁴ heb gekregen van enkele kenners van de regionale geschiedenis. Maar voordat ik aan het beantwoorden van deze vragen en de opmerkingen van mijn critici toekom schets ik een beeld van het historische landschap en de bewoningssituatie in Midden-Kennemerland tussen 800 en 1000 na Chr..

2 LANDSCHAP EN BEWONING

2.1 LANDSCHAP

Het oude Kennemerland omvatte in de Vroege Middeleeuwen een brede zone van strandwallen (Oude Duinen) die rond 800 na Chr. behoorden tot de relatief dichtst bewoonde gebieden van Nederland.⁵ Daarachter lagen de Kennemerven die, na perioden van wat bewoning in de IJzertijd en de Romeinse Tijd, al weer eeuwen onbewoond waren.⁶ Mede als gevolg van de afsluiting van het Oer-IJ rond het jaar nul en de daardoor opgetreden stagnering van de afwatering van de venen aan weerszijden van deze waterloop,⁷ kon de veengroei achter de strandwallen er praktisch ongehinderd doorzetten. De Jonge Duinen waaiden, met een climax in de twaalfde eeuw, plaatselijk hoog op, óver de strandwallen of Oude Duinen. Door deze overstuiving moesten bewoningscentra op de meer westelijk gelegen strandwallen worden opgegeven.

2.2 BEWONING EN MIGRATIESTROMEN

Kort voor het eind van het eerste millennium zijn de Kennemerven, welke in het oosten werden begrensd door een deel van de Grote Hollandse Waterscheiding,⁸ in relatief korte tijd ontgonnen en vanaf de strandwallen in agrarisch gebruik genomen: reliëfrijk veen werd omgezet in boerenland: Kennemers raakten op drift.

Bij de beweegredenen achter deze migratiestroom speelden enkele *push*- en *pull*-factoren een rol:

- als *push*-factor op de vanouds bewoonde strandwallen waarvan de meest westelijke in toenemende mate overstoven raakten en onbewoonbaar werden waren dat: overbevolking op de nog wel bewoonbare strandwallen en *Verelendung*,⁹
- als *pull*-factor vanuit de Kennemerven: een verbeterde toegankelijkheid van de venen door de aanhoudende droogte; de tiende eeuw was immers een uitzonderlijk droge tijd. Door de stikstofnalevering die ontstond bij de voor de agrarische veenontginning noodzakelijke ontwatering was de veengrond aanvankelijk zeer vruchtbaar en dus aantrekkelijk om als gemengd bedrijf (akkerbouw en veeteelt) te worden beboerd, eigenlijk een tweede *pull*-factor.¹⁰

⁴ De Bont, 2008, 381-385.

⁵ Bazelmans et al. 2002, kaart 2.

⁶ Wel zijn er aanwijzingen voor een vorm van zomerbeweiding, de zogenaamde *transhumance*, in de venen in die 'lege' periode vanaf de wel bewoonde strandwallen en de kleiboorden van het Oer-IJ., Kleij 2003; De Bont en Kleij 2012a, 19-21.

⁷ Lange, et al. 2004; Vos, 2011, 66-69.

⁸ De Bont 2008, 337, afb. 223 e.v.

⁹ Over *Verelendung*, als ultieme fysisch-deterministische *push*-factor: De Bont 2008, 379-380.

¹⁰ De Bont 2008, 394-465 en 387-415 en de daar aangehaalde literatuur. Andere *pull*-factoren, zoals de wel veronderstelde vrijere status van de veenboeren in relatie tot wat Koene 2010 daarover heeft geschreven laat ik hier buiten beschouwing.

Ik ga verder voorbij aan de voortzetting en afronding van de agrarische ontginning van de Kennemerven. ¹¹ Alleen de oudste fasen vanaf de Kennemer strandwallen richting het oosten in relatie tot de naamgeving van Assendelft, is, zoals we hierna zullen zien, voor dit verhaal van belang omdat daarin de sleutel tot de bemoeienis van Noormannen bij onze vraagstelling kan worden gevonden.

3 GESCHREVEN BRONNEN

De belangrijkste bronnen bij het beantwoorden van mijn vragen zijn van archivalische aard en hebben betrekking op de oude kerk en de directe omgeving. Evenals zoveel kerken in deze contreien ligt de Engelmunduskerk van Velsen niet op de vruchtbare strandwal (de oude Geest¹²), zelfs niet aan de rand zoals bij verscheidene andere Kennemer kerken wel het geval is, maar in de strandvlakte. ¹³ Langs de kerk stroomde de *Velisena*. Deze ‘duinrivier’¹⁴ wordt wel gelijkgesteld aan de -later genoemde- Engelmundusbeek¹⁵ en is dan de naamgever van de nederzetting of het gebied dat langs de oever(s) ligt: *Felison*, of Velsen, een op zich bekend verschijnsel. ¹⁶

3.1 VELSEN IN DE ARCHIEVEN

In de eerste helft van de achtste eeuw schenkt Karel Martel de ‘...*villa Adrichem (...) super fluvium Velisena...*’ aan Willibrord. ¹⁷ In de periode 885-948 na Chr. is de bekende goederenlijst van de kerk van Utrecht gefaseerd opgesteld. Daarin worden de bezittingen van de bisschop van Utrecht opgesomd waarover hij zijn zeggenschap voor een deel verloren had tijdens de tijdelijke Noormannenheerschappij van Rorik, Harald en zijn opvolger Godfried (tekstkader 1). ¹⁸ De bisschoppen hadden in de woelige jaren 857-918 een veilig heenkomen gezocht in St.-Odiliënberg en Deventer. Uit deze lijst kan worden geconcludeerd dat het hele Westfriese kustgebied van Maasmond tot Vlie, inclusief Midden-Kennemerland, onderdeel uitmaakte van een tijdelijke Noormannenrijk dat nog tot voorbij Tiel in de Betuwe doorliep. ¹⁹

Vanaf de eerste helft van de elfde eeuw wordt Velsenburg opgevoerd als de *mater* of moederkerk van enkele dorpen op de strandwallen en in het veen. ²⁰ Dit ‘burg’-toponiem komt in de daarop volgende eeuwen in verschillende schrijfwijzen in twaalfde-eeuwse oorkonden voor en in kopie in enkele dertiende-eeuwse. Het bijzondere is dat tegelijkertijd echter ook de naam Velsen, in

¹¹ Dus niet ‘turfwinning’, een activiteit die, afgezien van lokale vormen van turfdelven -de zogenaamde boerenvervening- zijn grootschalige uitvoering pas eeuwen later zou krijgen.

¹² Zeiler, 2020.

¹³ Vergelijk: Numan 2005, afb. 4 en Numan et al., 2020, afb. 3.1.

¹⁴ Onduidelijk is of dit een zogenaamde duinrel was: ‘een gegraven watergang om duinwater af te leiden,’ een puur natuurlijke waterloop, of een vergraven natuurlijke waterloop. Zie ook de volgende noot.

¹⁵ Koch, de bezorger van OBHZ (I, nr. 3: d.d. 12 mei [719-739]) stelt de *Velisena* gelijk aan de latere Wijkmeer, maar alleen al de naamsbetekenis van ‘stromend water’ (Van Berkel en Samplonius 2006³, 462) sluit deze suggestie uit. De Wijkmeer werd in die tijd juist gekenmerkt door stagnerend water. Alleen als het hydroniem *Velisena* van vóór de afsluiting van het Oer-IJ, dus van vóór het begin van de jaartelling dateert zou een vereenzelviging met dit laatste water kunnen plaatsvinden.

¹⁶ ‘...*hoc est ecclesiam que est constructa in villa Felison nominata, in pago Kinnehim...*’ (OBHZ I, nr. 4: d.d. 7 november [719-739]). Het *fakum* van 719-739 waarin *Felison* wordt genoemd en dat alleen uit een dertiende-eeuwse kopie bekend is valt verder niet te dateren, maar kan op een oude tekst teruggaan (Künzel et al., 367).

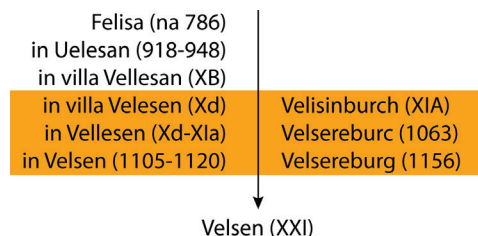
¹⁷ ‘...*in Fresia in pago Kinheim super fluvium Velisena, ubi mare fluit in parte altera, integram villam, Adrichaim nuncupatam...*’ (OBHZ I, nr. 3: d.d. 12 mei [719-739])

¹⁸ Uitgebreid over de achtergrond van deze oorkonde: Henderikx 1987, 115-123.

¹⁹ Blok 1974. Van der Tuuk 2008, 2009.

²⁰ Opperman 1933. Zie ook: Den Hartog 2002, 19 e.v. Zij geeft enkele foto’s van de originele oorkonde (p. 22).

verschillende schrijfwijzen maar goed als ‘Velsen’ herkenbaar, in vele oorkonden is vastgelegd.²¹ Het is opmerkelijk dat beide namen nooit samen in één oorkonde voorkomen (afb. 1).²² Was dat wel het geval dan was het duidelijk dat Velsen en Velserburg ooit twee afzonderlijke entiteiten zijn geweest. Dat beide toponiemen nooit samen in een oorkonde genoemd worden wil echter niet zeggen dat Velsen en Velserburg per definitie samenvielen.

Afb. 1 Enkele oude vermeldingen van Velsen en Velserburg (N.B.: XB is ‘tweede helft tiende eeuw; Xd is ‘vierde kwart tiende eeuw’)

Mogelijk werd met de kleine dertig vermeldingen van Velsen in de archieven vóór 1200 na Chr.²³ oorspronkelijk niet alleen het dorp met de kerk werd bedoeld, maar (ook) de nederzetting in ruimere zin: het dorp én de omgeving, wat we later de *banne* van Velsen zouden noemen, doorsneden door het duinriviertje *Velisena*.²⁴ Feit blijft dat de Velserburg als een vreemde eend in de bijt kan worden aangemerkt en we ons zelfs de vraag kunnen stellen of de Velserburg überhaupt wel binnen de banne van Velsen lag. Hoe dan ook, de nadere aanduidingen in de verschillende oorkonden van het toponiem Velsen als: ‘...in villa Velsen...’, vanaf het eind van de tiende, begin elfde eeuw teruggebracht tot: ‘...in Velsen...’ geven aan dat de naam Velsen toen al was verworpen tot een naamkundig etiket, waarvan de oorspronkelijke naamsbetekenis allang verloren was gegaan.²⁵ De eerste vermelding van Velserbroek (1121-1157: ‘...in parrochia Velserebruch...’), in de betekenis van ‘het broekland in de banne van Velsen’, of ‘bij Velsen’, ondersteunt deze visie.²⁶ Duidelijk is dat de geschreven bronnen wel helpen het probleem te signaleren, maar de oplossing van het vraagstuk Velsen-Velserburg nog niet dichterbij brengen.

3.2 OUDER ONDERZOEK

Eerdere onderzoekers hadden zich natuurlijk ook afgevraagd hoe het in de archieven genoemde *Velsen* zich verhiel tot *Velserburch*. ‘Dat de kerk van Velsen versterkt geweest is of in een versterking lag (...) toont misschien de naam Velserburch aan, een naam die wel eens voor Velsen werd gebruikt’, omzeilde De Cock de problematiek behendig.²⁷ Halbertsma ging er vanuit dat de oudste kerk van Velsen binnen de ‘burg’ van het Romeinse *castellum* gestaan moest hebben,²⁸ dat immers vlak bij bleek te hebben gelegen. Bij de opgraving van die vlootbasis zijn er echter geen sporen van gevonden.²⁹ Mocht Velsen, enkele eeuwen nadat de Romeinen hier waren verdwenen,

²¹ Voor de vermeldingen tot 1200 na Chr.: Künzel et al., 1988, 366-367, met mijn nalezing in Oppermann 1933, Meilink 1939 en 1951 en OBHZ I.

²² Alle afbeeldingen zijn, tenzij anders vermeld, van de hand van de auteur.

²³ Zie noot 21..

²⁴ In het grotendeels twaalfde-eeuwse *Liber Sancti Adalberti* wordt beschreven: ‘...dimidiam fiertellam iacentem in Velsen in loco qui dicitur Smalegheest...’ (de helft van een ‘viertale’ (graan) gelegen in Velsen in een plaats die Smalegheest wordt genoemd) (Oppermann 1933, 89⁸). Ook hieruit blijkt dat Velsen als banne- of gebiedsnaam werd gezien.

²⁵ Zoals er in het dorp Vijfhuizen ook al snel meer dan vijf huizen zullen hebben gestaan, zonder dat men de behoefte voelde om het toponiem aan te passen.

²⁶ Opperman 1933, 83.

²⁷ De Cock 1965, 133.

²⁸ Aangehaald in Numan 2005, 177; Numan, 2020, 60-61.

²⁹ Idem. Over dit *castellum*: Cordfunke, 2006, 53 en de daar aangehaalde literatuur. Er moet rekening worden gehouden met het feit dat de jongste van de twee havenforten (Velsen 2) veel dichterbij het huidige dorp Oud-Velsen lag dan het circa 600 meter meer zuidoostwaarts gelegen Velsen 1. Het archeologisch onderzoek op de lokatie van dit jongste fort ter hoogte van de zuidelijke toegang tot de Velsertunnel resulteerde in een nogal ongecontroleerd vergraven van de site terwijl van het resterende

weer als verdedigingswerk hebben gefunctioneerd dan zou dat mogelijk niet alleen een van de weinige wat 'hardere' aanwijzingen voor de strijd tégen, of de aanwezigheid van Noormannen in deze regio zijn, het zou ook de naamswisseling in de bronnen naar *Velserburch* kunnen verklaren. Archeologische aanwijzingen voor een meer permanente Noormannen-'bezetting' in Holland zijn, afgezien van de schatvondsten op Wieringen in 1996, 1999 en 2001, maar zonder spoor van een bijbehorende Vikingnederzetting, bepaald niet overweldigend.³⁰ Gezien het feit dat het *Oer-IJ* al bijna 1000 jaar was afgesloten³¹ en het IJ bij Amsterdam in de Vroege Middeleeuwen toch zeker deels moet zijn dichtgegroeid,³² maakt dat een eventuele *Velserburch* vooral als 'waker' van *Holland op zijn smalst* zal hebben gediend.

3.3 RINGWALBURG OF MOTTE

Als de *Velserburch* een aparte eind-vroegmiddeleeuwse entiteit was moet dat hier langs de kust wel een ringwalburg zijn geweest (afb. 2).³³ Pas rond het jaar 1000 na Chr. is de motte ontwikkeld: een verdedigbaar bergje, vaak naast de boerderij van een lokale heerser.³⁴

Afb. 2 Maquette van de ringwalburg van Burgh op Schouwen te zien in *Museum de Burghse Schoole* in Burgh-Haamstede (foto: Chris de Bont)

deel, mede als gevolg van de rijksmonumentenstatus, slechts een fractie is onderzocht. Bovendien heeft rigoureuze erosie tijdens de vorming van het middeleeuwse IJ-meer/Wijkermeer ook het nodige opgeruimd. In de verslagen meerbodem-afzettingen (de zogeheten Dirty Sands) zijn frequent vroegmiddeleeuwse aardewerkscherven aangetroffen, ook hoog in de sequentie, wat een bewijs is voor een herkomst uit de omgeving (hoe nabij ook) zodat zij dus niet alleen maar tot een ter plaatse bezonken residu behoren (mondelinge mededeling Wim Bosman, Santpoort-zuid).

³⁰ Besteman, 1996. Voor het meest recente overzicht: Van Ginkel en Verhart, 2009, 236-245. Van der Tuuk 2008 en 2009. Zie ook <http://home.tiscali.nl/gjallar/index.html>

³¹ Lange et al., 2004.

³² De Bont, 2014, 146-158, i.h.b. 156-158.

³³ Henderikx 1995; De Bont, 2008, 379-385 en de daar aangehaalde literatuur.

³⁴ Van Heeringen et al. 2007; Böhme, 1999, 54-77.

In 2015 bezocht ik Burgh op Schouwen waar de middeleeuwse ringwalburg niet alleen de naamgever van het dorp is maar deze ook nog eens bewonderenswaardig in het landschap is gereconstrueerd en geconserveerd. De maquette van deze ringwalburg (afb. 2) in het lokale museum geeft een goed beeld van de oorspronkelijke situatie zoals die uit enkele archeologische onderzoeken bekend is worden.³⁵ Ook een mogelijke Velserburg moet er ongeveer zo hebben uitgezien.

Ringwalburgen kunnen gediend hebben als verdediging tegen de plundertochten van Noormannen, maar zouden zelfs ook door die Noormannen kunnen zijn aangelegd. In het eerste geval was het een 'binnenlands' Westeuropees-Karolingisch-Ottoons defensief initiatief; in het tweede geval een manier van die Noormannen om hun tijdelijk hier gevestigde gezag te bestendigen. Enkele eeuwen later zou zo'n militair werk dan een dwangburcht zijn genoemd.

4 NOORMANNEN

Het leek zinvol om na te gaan of er op het oude land, dus op de strandwallen en -vlakten van Kennemerland, afgezien van de vele historische bronnen en weinige archeologische gegevens, andere aanwijzingen zijn voor de aanwezigheid van Noormannen hier langs de restanten van het Oer-IJ. Dan komt niet alleen het raadsel van de Velserburg, zoals dat uit de geschreven bronnen naar voren kwam, mogelijk in een ander daglicht te staan, maar kan zelfs betrokkenheid van deze noorderlingen bij de eerste fase van de agrarische veenontginningen in Assendelft worden aangetoond. Om redenen die hierna duidelijk zullen worden springen we eerst over het Oer-IJ naar dat grote veengebied dat aan de overkant vroeg om agrarisch ontgonnen te worden, en meer in het bijzonder naar de agrarische veenontginning van Assendelft. Daarna keer ik terug naar het oude land.

4.1 ASCMANEDELFT

Enkele oude benamingen voor Assendelft, één van de dochterkerken in het veen van Velsen, luidde *Asmedelf* (XIA), *Ascmanedelf* (1063), dat wel wordt verklaard vanuit het Oudnederlandse *delf*, 'gegraven of vergraven waterloop' met *Askemanna*, 'van de Noormannen' (Tekstkader 1).³⁶ Waar de *delf* van deze Noormannen gelegen kan hebben doet hier nu niet ter zake.³⁷ Deze naamkundige duiding voor het toponiem Assendelft vormt de enige meer tastbare aanwijzing voor de aanwezigheid van Noormannen in dit deel van het Kennemerland, maar is niet zonder commentaar gebleven.

Tekstkader 1 Noormannen in onze contreien

naar: Graham-Campbell (ed.) 1994, Henderikx 1995 en Van der Tuuk 2008 en 2009.

In 810 brandschatten de Noormannen alle eilanden voor de Friese kust, versloegen de Friezen op het vasteland en legden hen een schatting op. Afgezien van enkele kleine schermutselingen in 813 en 820 dateert een tweede aanvalsgolf van 834. In alle voor de Vikingschepen toegankelijke riviermonden stationeerde men wachtschepen en wachtposten om de Noormannen het landen te verhinderen. Ondanks deze maatregelen werden in dat jaar delen van Friesland verwoest en voer de Deense vloot naar Dorestad, dat werd geplunderd en verwoest. In 839 was deze aanvalsgolf met de verwoesting van

³⁵ Dierendonck, 2008 en de daarin aangehaalde literatuur. Deze maquette staat opgesteld in *Museum de Burghse Schoole* in Burgh-Haamstede en is vervaardigd door studenten van de *Reinwardt Academie Amsterdam*. In 2012 is de maquette gereviseerd door Piet Versteeg uit Burgh. Met dank aan de *Stichting Westerschouwen Cultureel* voor de toestemming om deze foto te mogen maken en te publiceren.

³⁶ Künzel, et al. 1988, 73 (de naamkundige verklaringen daarin zijn van D.P. Blok); Adam van Bremen noemt in zijn *Hamburgse Kroniek* een troep piraten die de kusten van Friesland en de Elbemonding teisterden: *Ascomannos* (Van der Tuuk 2008 en zijn website: <http://home.tiscali.nl/gjallar/index.html>).

³⁷ Hierover: De Bont 2008, 400-401; De Bont en Kleij 2012b, 37.

niet nader omschreven Fries gebied voorlopig ten einde. In die periode werd de Deen Hemming als een van de verdedigers van Walcheren in de bronnen genoemd. De Noormannen Rorik en Harald werden in 839 als ‘koningen’ over de kuststreken binnengehaald om deze van nieuwe Noormanneninvallen te vrijwaren. Dat deze opzet mislukte valt buiten het kader van dit artikel. Al in 842 werden beide neven verdreven. Rond 850 was keizer Lotharius gedwongen Rorik weer als leenman te aanvaarden en hem te belenen met Dorestad en andere graafschappen. Na de overvallen van kort na 850 brak in 879 een nieuwe periode van onrust aan, waarin de Vikingen, anders dan in de vorige aanvalsgolven, zich niet alleen op aanvallen met schepen op de kust en de oevers van de grote rivieren richtten, maar ook ruitery inzetten. Daarvoor hadden ze in het gebied van Rorik en zijn neven al voor langere tijd kampement gekozen. Vanaf 879 waren de Vikingeninvallen met behulp van hun cavalerie meer gericht op het plunderen van de binnenlanden. De handelsnederzettingen in de kuststreek en de Rijndelta waren al te vaak geplunderd. Met de dood van Roriks opvolger Godfried in 885 eindigde de heerschappij van de Noormannen over de Friese kust en de Rijndelta. Gerulf, die medeplichtig was aan Godfrieds dood, is de stamvader van het Hollandse gravenhuis. Toen de Noormannen zich vanaf halverwege de tiende eeuw tot het christendom bekeerden werden ze snel gewaardeerde handelspartners.

Koene opperde dat de ontginning en naamgeving van Assendelft vanuit het in 889 genoemde koningsgoed *Aske* zou hebben plaatsgevonden.³⁸ Eventuele Noormannenactiviteit in het negende-eeuwse Assendelft is volgens hem niet zijn te rijmen met de ouderdom van het bij de *Kaaik* opgegraven, oudste kerkje van Assendelft. De archeologen dateren de oudste sporen daarvan als tiende-eeuws. Hierbij gaat Koene voorbij aan het feit dat deze veenontginning, net als in zoveel andere in het omvangrijke, oorspronkelijke Hollandveen (nu Formatie van Nieuwkoop), in een aantal fasen ‘opkruipend’ tegen de westhelling van het opbollende veen heeft plaatsgevonden.³⁹ De eerste ontginningsfase was al voor het jaar 1000 voltooid.⁴⁰ Pas enkele eeuwen en een aantal ontginningsfasen later werd het Twiske bereikt:⁴¹ de oorspronkelijke waterscheiding tussen Assendelft en de Zaanstreek.⁴² Het opgegraven kerkje maakte onderdeel uit van de tweede ontginningsfase van Assendelft. Waarschijnlijk kerkten de eerste middeleeuwse Assendelfter veenboeren nog in de kerk van Velsen. Ze hoefden daarvoor alleen maar het nog smalle IJ (het latere Wijkermeer) over te varen. Een tiende-eeuwse post-quem-datering van de opgegraven oudste kerk van Assendelft past juist goed in de gefaseerde ontginningsstelsel en -datering van de hele veenontginning Assendelft. Met de (door Koene te jong geachte) datering van de opgegraven kerk van Assendelft aan de Kaaik valt betrokkenheid van Scandinavische *Askemannen* bij de oudste fase van de ontginning van Assendelft en als naamgevers van deze ontginning dus juist niet uit te sluiten.

4.2 STAFBOUW IN ASSENDELFT

Tot voor kort dacht men dat archeologische sporen om de aanwezigheid van Noormannen te onderbouwen vooralsnog in deze omgeving ontbraken.⁴³ Een herinterpretatie van de opgravingsgegevens van het oudste kerkje van Assendelft aan de Kaaik leverde een verrassend inzicht op dat niet alleen wijst naar directe of indirecte bemoeienis van Noormannen bij de

³⁸ Koene 2008 en 2010, met gebruikmaking van OBHZ I, nr. 21: d.d. 4 [augustus] 889.

³⁹ De Bont 2008, 199 e.v., i.h.b. 212-215.

⁴⁰ De Bont en Kleij 2012b, 35-40.

⁴¹ Dit Twiske is in 1633-'34 enigszins vergraven tot Nauernasche Vaart. De naam *twiske* betekent: ‘tussen’ en is in de Zaanstreek gegeven aan verschillende waterscheidingen in het veen (De Bont en Kleij 2012b, 32).

⁴² De Bont en Kleij 2012a, 14-18, i.h.b. fig. 4. Een aanduiding in de legenda bij deze kaart leidde tot verwarring. Waar ‘veenrug’ staat gelieve te lezen: ‘waterscheiding’, immers de waterscheiding ligt bovenop een veenrug waarvan de helling zich over enkele kilometers naar beide zijden kan uitstrekken (De Bont en Kleij, 2012, 27 fig. 1).

⁴³ Van der Tuuk, 2008; <http://home.tiscali.nl/gjallar/index.html>

agrarische veenontginning, maar waarschijnlijk ook op hun fysieke aanwezigheid, of in ieder geval hun invloed, in het oude Kennemerland.

Hiervoor is vanuit de middeleeuwse agrarische veenontginningssystematiek aannemelijk gemaakt dat de tiende-eeuwse kerk aan de Kaaik hoorde bij de tweede ontginningsfase van het Assendelver veen. De eerste ontginners boerden meer westelijk langs de oostoever van het IJ en kerkten nog in Velsen.⁴⁴ ‘Het is (...) opvallend dat de opgegraven houten funderingsbalken van de kerk (aan de Kaaik) van hergebruikt hout zijn dat oorspronkelijk afkomstig was van een gebouw dat was opgetrokken in de Scandinavische stafbouwtechniek. Nergens anders in Noord-Holland - of in de rest van Nederland - zijn resten van een gebouw in stafbouwtechniek aangetroffen,’ vatten Piet Kleij en ik in een hoofdstuk in de nieuwe *Geschiedenis van de Zaanstreek* onze verwondering in enkele zinnen samen.⁴⁵ Door dendrochronologisch onderzoek was een vrij exacte datering van het kapmoment te geven: tussen 893 en 913 na Chr.. Het hout was gebruikt bij (de bouw van) ‘een kort na 900 in stafbouwtechniek massief houten bouwwerk dat gezien de zwaarte alleen op de Kennemer strandwallen of op een van de kreekruggen of kwelderwallen in de omgeving gestaan kan hebben, misschien wel in Velsen,’ gebouwd door Noormannen die na de dood van Godfried in 885 waren achtergebleven. De suggestie dat het misschien ‘echte’ Kennemers waren die door de Noormannen ook in stafbouw zijn gaan bouwen is mogelijk in tegenspraak met het feit dat er noch in Kennemerland, noch ergens anders in Nederland stafbouwsporen zijn aangetroffen, hoewel we niet weten wat op dat gebied archeologisch nog in het verschiet ligt. ‘Al met al is een betrokkenheid van Noormannen of Askemannen (...) bij de ontginning van het Assendelver veen hierdoor niet onaannemelijker geworden,’ durfden wij te constateren. Dit impliceerde wel dat er Noormannen op de Kennemer strandwallen aanwezig zouden zijn geweest. Hebben zij daar sporen achtergelaten?

5 DE HISTORISCH-GEOGRAFISCHE INBRENG

Dus keerde ik bij mijn zoektocht naar de Noormannen terug naar het oude land van Kennemerland. Dat hierbij mijn blik allereerst op het oude dorp Velsen en haar kerk was gericht, lag, gezien de bijzondere regionale betekenis van die nederzetting en die kerk, voor de hand. Daarbij bekeek ik de Velsen-Velserburg-problematiek vanuit een nieuwe optiek: namelijk een klassiek historisch-geografische, met voor dat vakgebied een specifieke informatiebron: het historisch-topografisch archief.

5.1 HET TOPOGRAFISCH ARCHIEF VAN VELSEN

Voor een historisch geograaf is er naast de al behandelde informatiebronnen nog een ander raadpleegbaar archief: het zogenaamde *topografisch archief*, waarin oude sloten, dijken, wegen, waterlopen, dorpsvormen en dergelijke op oude kaarten letterlijk te beschouwen zijn als sporen van vroeger menselijk handelen: hún geschiedenis gekerfd in het landschap en ooit getekend op de oude kaart. Gezien de stormachtige veranderingen in het landschap gedurende de laatste honderd à honderdvijftig jaar in deze regio leek het mij verstandig eerst terug te grijpen op de oudste gedetailleerde en zeer betrouwbare kaarten van heel Nederland: de *Topografische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden* (TMK) van ca. 1850, schaal 1:50.000,⁴⁶ en op de directe voorloper daarvan: de *Kadastrale Minuten*. Deze manuscriptkaarten zijn deels al in de Franse Tijd, maar vooral rond 1830 zeer gedetailleerd ten behoeve van nationaal te heffen belastingen vervaardigd. Samen met de bijbehorende kadastrale leggers zijn de grondeigenaren en de kwaliteit en opbrengst van hun percelen grootschalig in beeld gebracht, soms wel tot schaal 1:1000. De kadastrale minuten vormden overigens de basis voor de TMK. Dat daarbij niet zomaar elke lijn

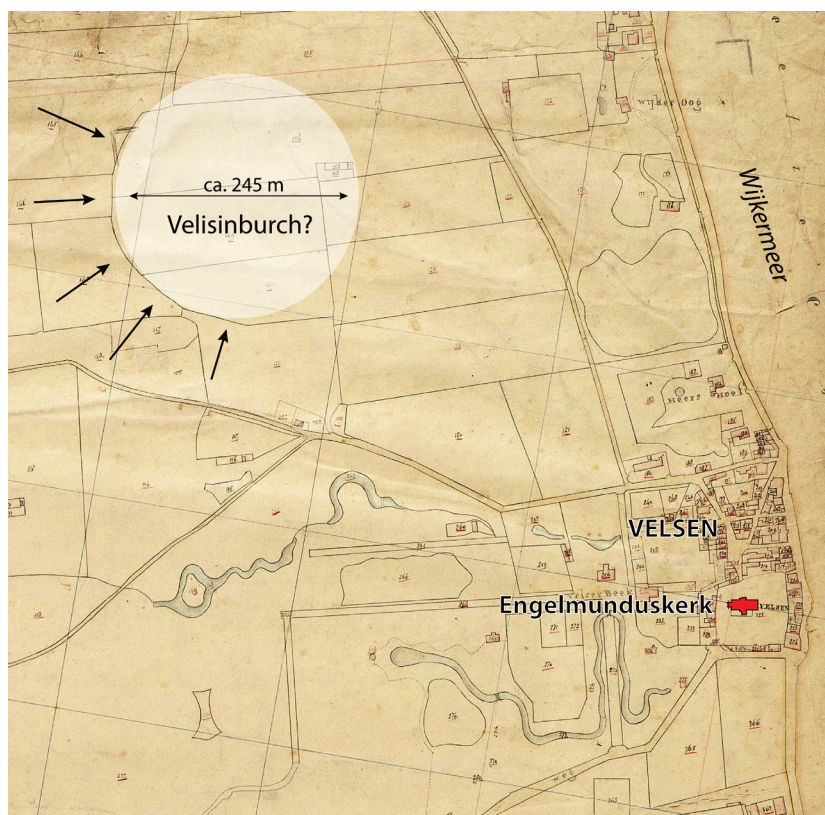
⁴⁴ Het volgende naar De Bont en Kleij, 40-42.

⁴⁵ Dit en het volgende naar: De Bont en Kleij, 2012, 41, tekstkader: Stafbouw in Assendelft en 42.

⁴⁶ De toelichting die Van der Linden (1973) bij de heruitgave van deze in zwart-wit uitgevoerde kaartserie in steendruk schreef geeft nog steeds de beste informatie over de aard, ontstaanswijze en -geschiedenis van deze indrukwekkende kaartserie.

op deze negentiende-eeuwse kaarten van grote ouderdom is, wordt duidelijk als eerst fikse bronnenkritiek op de kaartinhoud is toegepast, waarmee de landschapsdynamiek gedurende de laatste duizend à twaalfhonderd jaar in beeld is gebracht, uitgedrukt in veranderingen in de historische topografie. Deze zogenaamde ‘topografische ruis’ van topografische artefacten die pas van na de hoge middeleeuwen dateren moest eerst gericht uit het negentiende-eeuwse kaartbeeld worden weggepoetst.⁴⁷ Doordrongen van dit voorbehoud heb ik beide historische kaartseries geraadpleegd op zoek naar historisch-topografische *burg*-sporen van de *Velisinburch*, in, of in de buurt van, het dorp Velsen.

Een gedetailleerde beschouwing van de oude kern Velsen op de kadastrale minuut van 1832 levert geen enkele topografische aanwijzing op voor een structuur die op een of andere manier te verklaren is als relict van een fort, verdedigingswerk, of burg (afb. 3). Wel is op deze zeer gedetailleerde kaart ten noordwesten van het oude dorp een intrigerende ronde structuur in het topografisch archief aanwezig, die mogelijk een bijzondere wordingsgeschiedenis kent. Was dit een historisch-topografische herinnering aan een ooit aanwezige ringwalburg: de intrigerende *Velserburch*?

Afb.3 De uitsnede uit de kadastrale minuutkaart van F.J. Nautz uit 1832 toont een vreemde ronde constellatie in het topografisch archief: een herinnering aan een ringwalburg uit de Vikingtijd? De pijlen wijzen op de nog in 1832 aanwezige kromme lijn op de kadasterkaart; de cirkel toont de reconstructie (Gewijzigd naar: De Bont, 2008, afb. 264)

De ronde structuur op de kadasterkaart heeft bij een volledige cirkel een omtrek van ca. 990 m en een diameter van ca. 245 m. Ter vergelijking: de doorsnede van de burg bij Burgh op Schouwen (zie afb. 2) is ca. 340 m, van Middelburg ca. 440 m, de gerestaureerde en gereconstrueerde burg van Souburg slechts 141 m over de gereconstrueerde ringwal, maar ca. 265 m als de ringweg in ogeschouw wordt genomen, en de hierna genoemde Zutphense burg ca. 275 m.⁴⁸ De mogelijke ringwalburg bij Velsen lag op de westelijke flank van de strandwal;⁴⁹ Velsen lag voorbij de

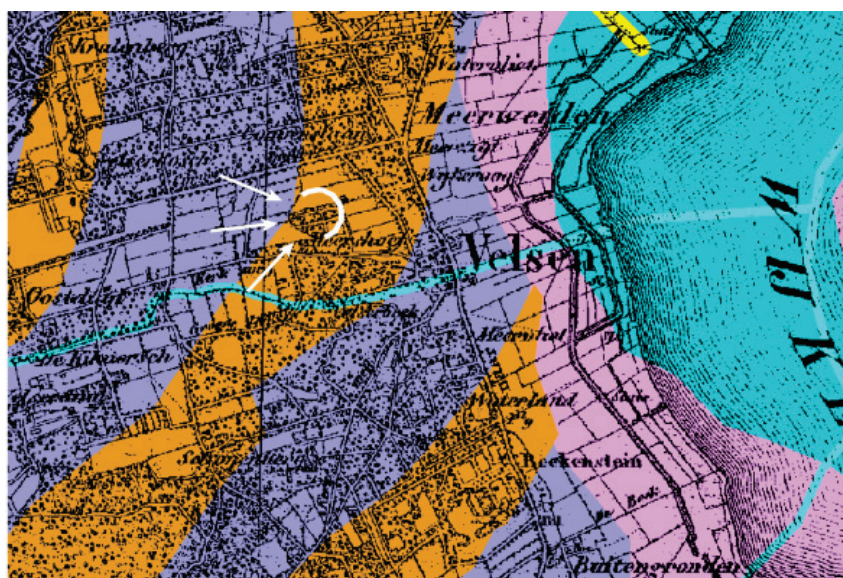
⁴⁷ Zie hierover: De Bont 2008, 239-246.

⁴⁸ Van Heeringen et al., 1995, 51-55; Van Dierendonck, 2008. Met een nameting door mij op de TMK van 1850 en voor Souburg op de scans van Google Earth.

⁴⁹ Van betekenis is hierbij de kanttekening van Wim Bosman (Santpoort-zuid, mondelinge mededeling): ‘De strandwal was zeker sinds het begin van de jaartelling niet meer als zodanig aan het oppervlak herkenbaar, want opgenomen in het eolisch gevormd zandlichaam dat de ondergrond van IJmuiden uitmaakt.’ Zie ook: Numan (red.), 2020, 17-18, i.h.b. afb. 3.1.

oostelijke flank daarvan, op de met duinzand bedekte strandwalvlakte (afb. 3). Mogelijk is op de negentiende-eeuwse kadastrale minuut slechts een herinnering aan de verdedigingssloot buiten de wal van de ringwalburg bewaard gebleven. Op deze kadastrale minuten ontbraken per definitie topografische aanduidingen voor reliëf en andere opstanden in het cultuurlandschap. Het ging bij deze kaarten alleen om de bezitsgrenzen.

Op de TMK van 1850 is de halve cirkelvorm wat ‘rommeliger’ uitgekarteerd (afb. 4) dan op de kadastrale minuut. De suggestie van een ringwalburg hier is op zich niet onwaarschijnlijker dan die van Halbertsma of De Cock, die we hiervoor hebben genoemd. Onduidelijk is of de oudste kerk van Velsen zich ooit binnen deze ringwalburg heeft bevonden. De oudste delen van de huidige aan St. Paulus en later aan St. Engelmundus gewijde kerk van de Velsen dateren uit de tiende of elfde eeuw; de toren is rond 1200 opgetrokken.⁵⁰

Afb.4 Dezelfde situatie als in afb. 3, maar dan op de TMK van halverwege de negentiende eeuw (oorspronkelijke schaal 1:50.000), met in de ondergrond de strandwal (oranje) en de strandwalvlakte (donkerpaars) en rechts de omvang van het IJ (Wijkmeer) rond 800-1000 na Chr. (blauw); de witte pijlen wijzen naar de aanwezige halfronde lopende sloot, de halve witte cirkel is de reconstructie (De Bont, 2008, afb. 265)

Een veronderstelde ringwalburg bij Velsen past wonderwel in het ‘snoer’ van negende- en tiende-eeuwse cirkelvormige versterkingen langs de Noordzeekust tussen Frans-Vlaanderen en Texel.⁵¹ Het is aannemelijk dat ten minste een deel daarvan was opgeworpen om de kustbewoners te beschermen tegen de invallen van de Noormannen (afb. 5). Afgezien van het feit dat later enkele ringwalburgen door de Jonge Duinen zijn overstoven, zoals mogelijk Oudburg bij Bergen,⁵² liggen alle bekende cirkelvormige ringwalburgen geconcentreerd in de kustzone.⁵³ Pas de laatste jaren is uit archeologische opgravingen duidelijk geworden dat er niet alleen burgen langs de kust aanwezig waren, maar ook langs de IJssel. Recent zijn sporen gevonden van een walburg in

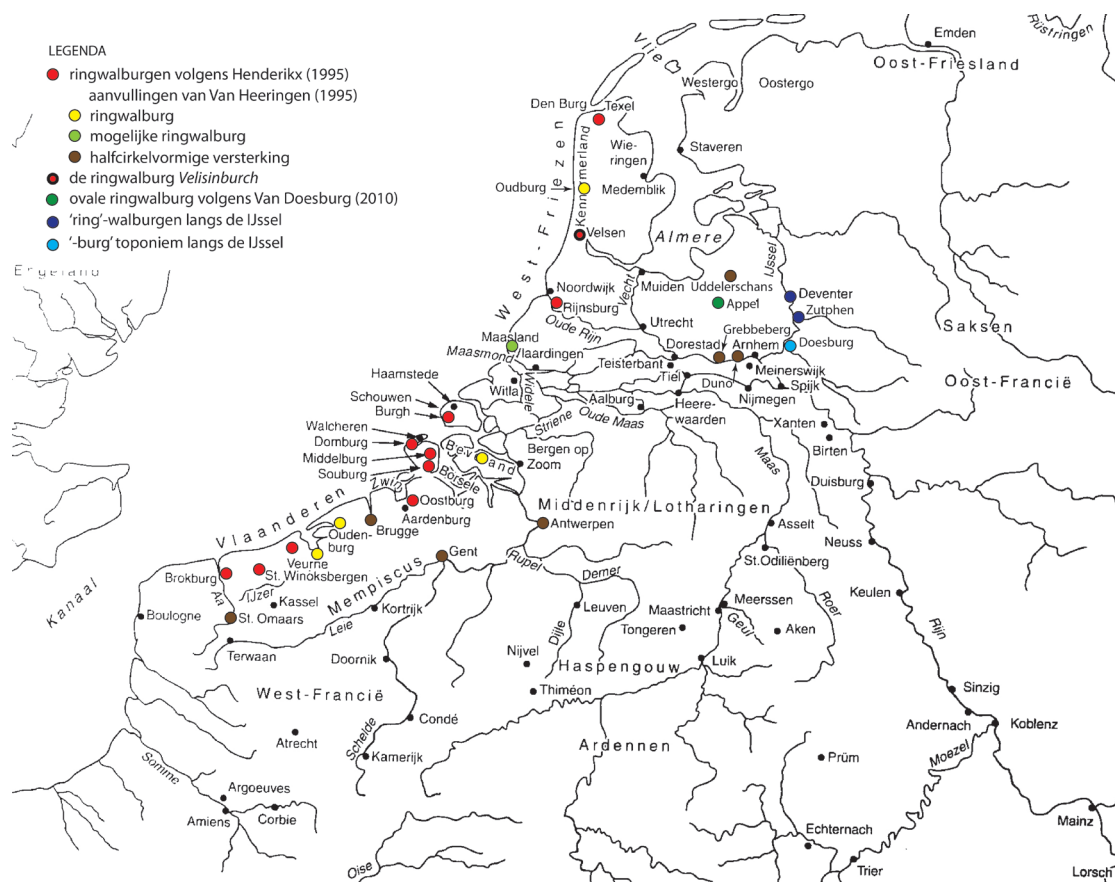
⁵⁰ Numan, 2005, 177-180 en 2020, 23-43 en 104; Den Hartog 2002, 184-189.

⁵¹ Henderikx 1995; Van Heeringen 1995, met nalezing van Van Dierendonck 2008. Tuin heeft in een uitgebreid artikel de mogelijkheid van een ringwalburg te Beverwijk geopperd. Dit artikel verscheen in 2008, hetzelfde jaar als mijn proefschrift (De Bont 2008) waarin ik en passant mijn ‘herontdekking’ van de *Velisinburch* summier beschrijf. Het is hier niet de plaats om Tuins argumentatie voor een ringwalburg in Beverwijk te becommentariëren, afgezien van het feit dat ‘zijn’ ringwalburg wel erg dicht bij de ‘mijne’ zou hebben gelegen. Wel geeft Tuin een vaardige en lezenswaardige beschouwing van de historisch context van de ringwalburgen langs de Noordzeekust. Wij waren in 2008 niet van elkaars onderzoek op de hoogte. Wel heb ik zijn veronderstelde ringwalburg in Beverwijk in afb. 5 opgenomen. In 2010 heeft Van Doesburg een ovale ringwalburg van ca. 90 bij 130 m, met een gracht binnen en buiten de omwalling, teruggevonden bij Appel, niet ver van de Uddelerschans, waaraan deze volgens hem ook verwant is.

⁵² De aanwezigheid van een ringwalburg ‘Oudburg’ tussen Bergen en Schoorl wordt alleen op grond van het overgeleverde toponiem verondersteld (Vriendelijke mededeling F. D. Zeiler, Bergen in een brief d.d. 14 oktober 2009). Een analyse van het midden negentiende-eeuwse topografisch archief heeft geen met *Velisinburch* vergelijkbare topografische sporen opgeleverd. Mogelijk zijn deze door de Jonge Duinen overstoven. Zie ook: Zeiler 1986 en 2008.

⁵³ Henderikx 1995a, afb. 54 en Van Heeringen et al. 1995, 51-55, i.h.b. afb. 38

Deventer⁵⁴ en in Zutphen,⁵⁵ terwijl de aanwezigheid van zo'n verdedigingswerk in Doesburg op basis van het toponiem niet werd uitgesloten, maar uit recente opgravingen niet is gebleken.⁵⁶

Afb.5 Ringwalburgen in de Nederlanden (Gewijzigd naar: De Bont 2008, afb. 263, aangevuld en gewijzigd naar Henderikx 1995, afb. 54, Van Heeringen et al. 1995, 51-55, i.h.b. afb. 38 en Van Doesburg 2010)

6 EEN ARCHEOLOGISCHE INBRENG?

Hoewel de aanwezigheid van deze ronde structuur op het zeer betrouwbare negentiende-eeuwse kaartmateriaal intrigerend is was ik nog niet veel verder gekomen dan het signaleren van een mogelijk restant in het sub-recente topografisch archief van een ringwalburg bij Velsen. Het lag voor de hand mijn vragen en onduidelijkheden voor te leggen aan archeologen en streekhistorici, zowel amateurs als professionals, die zich vaak zeer intensief met het archeologisch bodemarchief en de archivalische bronnen van Kennemerland hebben beziggehouden. Minimaal een uitgekiend boorprogramma, eventueel een opgraving, aangevuld met moderne opsporingstechnieken, zou toch duidelijkheid moeten kunnen verschaffen.

Maar laten nu de sporen van de veronderstelde ringwalburg bij de aanleg van het Noordzeekanaal halverwege de negentiende eeuw grotendeels (afb. 6) en bij de jongere verbredingen van het

⁵⁴ Bartels 2006.

⁵⁵ Groothedde 2004 en 2007, i.h.b. 69 e.v.

⁵⁶ Er zijn in Doesburg geen sporen van een Karolingisch Doesburg gevonden en zeker geen ringwalburg. Er is welgeteld één Karolingische kogelpotscherf bekend uit een opgraving uit de jaren negentig van de vorige eeuw. Het recente onderzoek leverde een Laatromeins-IJzertijd erf op en stedelijke bewoning vanaf de vroege dertiende eeuw. (E-mail van M. Groothedde, stadsarcheoloog voor Zutphen en Doesburg, d.d. 12 december 2007). Aan mogelijk bij recenter archeologisch onderzoek gedane vondsten ga ik nu aan voorbij.

kanaal verder geheel zijn weggegraven.⁵⁷ Dit deel van het Velsener cultuurland is letterlijk uit het topografisch archief geschrapt. Mogelijk levert een bestudering van dagboeken of andere geschreven materiaal van de uitvoerders van het Noordzeekanaal in de toekomst nog wat archeologische informatie op.⁵⁸ Elders in het tracé van het Noordzeekanaal en in de Zeesluis van IJmuiden zijn immers ook vroegmiddeleeuwse vondsten gedaan.⁵⁹

Afb.6 De exacte ligging en omvang van de veronderstelde ringwalburg van Velsen geprojecteerd op de Bonne-kaart van ca. 1900, oorspronkelijke schaal 1:25.000

7 TUSSENTIJDSE CONCLUSIES BIJ EEN PATSTELLING

Mijn onderzoek verkeerde in een patstelling. Zonder harde aanwijzingen vanuit de archeologie was het alleen mogelijk om nog wat verder te preluderen op de suggestie van een ringwalburg bij Velsen en het hier verder bij te laten. Zo moeten mogelijk de elfde- en twaalfde-eeuwse vermeldingen van Velsenburg gelezen worden als 'de burg bij (de kerk van) Velsen'. Voor dit laatste pleit het in dezelfde periode voorkomen van beide toponiemen in enkele archiefstukken, maar nooit in een en dezelfde oorkonde (zie afb. 1). Tot in de eerste helft van de elfde eeuw komt Velsen als *Felisa* (na 786, kopie XVI), in *Uelesan* (918-948, kopie XIc) en *Velison* (XIA) voor.⁶⁰ Ook in de eerste helft van de elfde eeuw verschijnt in de beroemde moederkerk-oorkonde het toponiem *Velisinburch*. Omdat *Velison* en *Velisinburch* wel tegelijkertijd worden genoemd werden er waarschijnlijk verschillende zaken mee bedoeld. Lagen ze náást elkaar, zoals de kadastrale minuut lijkt te suggereren? De laatste keer dat de Velsenburg in de bronnen voorkomt is halverwege de twaalfde eeuw (1156), in een oorkonde die in een dertiende-eeuwse kopie bewaard is gebleven.⁶¹ Al eerder had de ringwalburg zijn betekenis verloren en is deze in de vergetelheid geraakt. Dat de Velsenburg nog tot in de dertiende eeuw (weliswaar in kopie) genoemd wordt kan echter ook zijn veroorzaakt door een na-ijleffect dat zo typerend is voor middeleeuwse oorkonden waarin eeuwenlang dezelfde opsomming voor eigendommen en verplichtingen, goederen en diensten domweg kon worden herhaald. De opbouw -we zouden nu 'format' zeggen- en inhoud van kerkelijke en wereldlijke bronnen waren immers in de Middeleeuwen per definitie zeer conservatief.

8 Een extra historisch-morfologisch argument?

In 1856 vervaardigde J.L. Visser een kaart van *Het Hoog burgh bevang tiend 3de blok van de Gemt. Burgh* Sectie B. Op deze kaart is aangegeven welke tiendblokken er lagen bij de burg van Burgh-

⁵⁷ De Bont 2008, afb. 266.

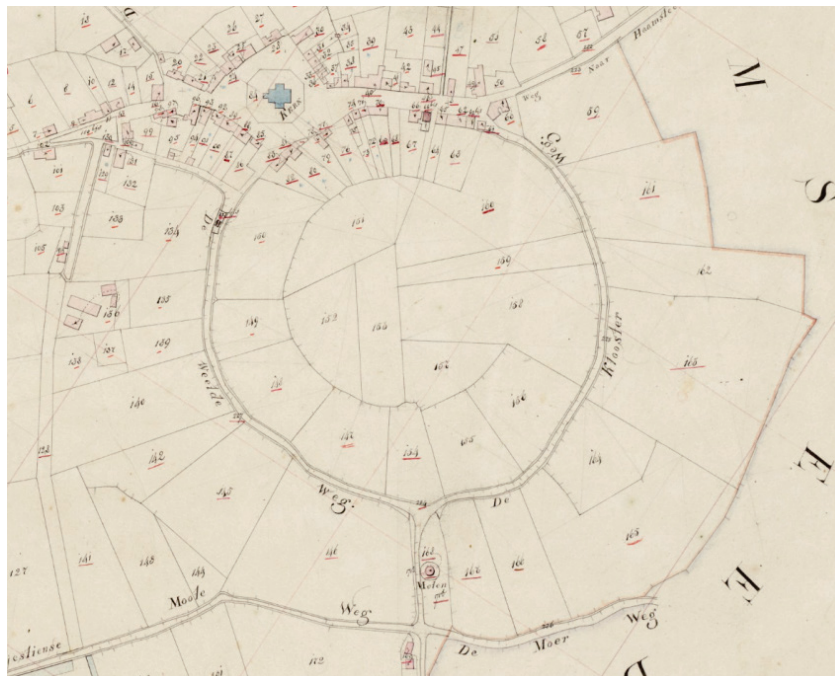
⁵⁸ Zo zijn in de negentiende eeuw bij graafwerkzaamheden voor de aanleg van de Zuidwillemsvaart in Maastricht vroegmiddeleeuwse vondsten gedaan welke bekend zijn uit een schetsboek van de geïnteresseerde, aardig tekenende Ph. van Gulpen (Timmers 1978).

⁵⁹ Cordfunke 2006. Numan 2020, 22.

⁶⁰ Zie noot 21.

⁶¹ OBHZ I, nr. 140: d.d. 1156.

Haamstede (zie afb. 2). De kaart is gebaseerd op de kadastrale minuut van Burgh die in 1817 is vervaardigd (afb. 7).⁶² Deze kadasterkaart levert het bijna gave beeld op van de oorspronkelijke dubbele historisch-topografische cirkelvorm. De niet meer geheel aanwezige binnenring verwijst als meer dan duizendjarige echo uit het verleden naar de oorspronkelijke lokatie van de nu weer deels gereconstrueerde ringwal; in de loop van de eeuwen is een deel van het oostelijk segment in het topografisch archief verloren gegaan.

Afb. 7 De uitsnede uit de kadastrale minuutkaart van A. Holster Azn. uit 1817 (Kadastrale Minuut van Burgh, sectie B, blad 01) toont een in het oosten onderbroken binnencirkel van de burg van Burgh (de lokatie van de ringwal), een constellatie vergelijkbaar met die op de kadastrale minuut van Velsen (zie afb. 2)

Het was dus kennelijk mogelijk dat in een lange tijdsspanne van zo'n kleine duizend jaar een deel van de cirkelvorm uit het kaartbeeld kon verdwijnen ten gunste van een jongere percelering. Hoewel in historisch-morfologisch opzicht de negentiende-eeuwse kadastrale configuratie van de burg van Burgh zeker vergelijkbaar is met die van de door mij veronderstelde Velsenburg, is het onvoldoende om alléén op basis van vormovereenkomst het bestaan van de ringwalburg vast te stellen. Wel is het opvallend dat evenals in Velsen ook in Burgh de kerk mogelijk al in de tiende eeuw niet in, maar naast de ringwalburg, hier op een terp of Jong Duin, is opgetrokken (zie afb. 15). Deze kerk was oorspronkelijk gewijd aan St. Willibrord en wel wordt geacht te zijn gesticht in 776 als de oudste kerk op Schouwen,⁶³ maar het is niet waarschijnlijk dat die vroege kerk op dezelfde plek heeft gelegen als de huidige kerk van Burgh. Ik kom daar in het Naschrift bij dit artikel nog op terug.

9 KRITIEK EN TEGENWERPINGEN

Deze verzameling van hypothesen en mogelijkheden had ik eerder, zoals gezegd, zeer beknopt gepubliceerd, maar toen niet verder onderbouwd en uitgewerkt.⁶⁴ Wel was mij opgevallen dat de ronde vorm op de kadastrale minuut ten noordwesten van het oude dorp min of meer samenviel met het toponiem *Geertsberg*, maar ik kon daar toen niet dieper op in gaan.⁶⁵ Gelukkig is mijn suggestie niet zonder commentaar gebleven.

⁶² De Klerk, 2015, 110-111.

⁶³ De Kort et al. z.j., 11. Natuurlijk is hier sprake van het bekende fenomeen dat een vermelding (A.D. 776, zie noot 83) zonder verder bewijs wordt vereenzelvigd met een speciale kerk).

⁶⁴ De Bont 2008, 381-385, nadien enigszins uitgewerkt voor een lezing voor de *Permanent European Conference for the Study of the Rural landscape* in Portugal (september 2008) en kort daarna voor een lezing in Haarlem.

⁶⁵ De Bont 2008, 384.

9.1 ZELFKRITIEK

Hiervoor gaf ik al aan dat informatie uit het topografisch archief altijd met de nodige terughoudendheid en alleen zeer kritisch gebruikt kan worden. Ik heb me daarom de vraag gesteld of er geen andere, mogelijk jongere verschijnselen aanwezig konden zijn (geweest) waardoor de bijzondere ronde vorm op de kadastrale minuut van 1832 zou kunnen worden verklaard. In dit gebied komen daarvoor in aanmerking:

- de in de Middeleeuwen ontstane Jonge Duinen;
- de ingrepen in het landschap, welke voor een deel zijn uitgevoerd om dit aan te passen aan de heersende smaak van de bezitters van de zeventiende- en achttiende-eeuwse buitenplaatsen langs de Wijkermeer (afb. 8).

Daarnaast sleepten mensen altijd al met grond.

Afb. 8 Zicht vanuit het buiten Velserbeek op de Engelmunduskerk van Velsen (achttiende-eeuwse aquarel van H. Numan)

Maar de belangrijkste kritiek kwam van Jan Morren, kenner van en publicist over de geschiedenis van Kennemerland. Hij schreef een sterk onderbouwde afwijzing van het idee van een ringwalburg bij Velsen, welke hij besluit met de zin: ‘...dat de kans zeer klein is dat percelen die in 1832 een gedeelte van een cirkel vormen voorheen een deel van een walburg zijn geweest’. Hij voerde voor deze afwijzing enkele argumenten aan, waarbij hij diep ingaat op de lokale situatie.⁶⁶

Bij zijn onderzoek naar en reconstructie van het vroegere cultuurlandschap van Midden-Kennemerland (afb. 9) stuitte Morren in het *Oud Rechtelijk Archief van Velsen* op een verzoek van 21 maart 1643 dat de bewoners van de Kerkbuurt (het dorp Velsen Noord en Zuid) bij schout en schepenen hadden ingediend. Daarin vroegen zij toestemming om de ‘...gemeene buerweg geleegen bij Geertsberg op te karren tot gerijf en welstand van ieder die den selven gebruijcken (omdat) den selven weg meest door die laegte den gantsge winter soo onder water leit, dat de gebeuren den selven niet cunnen gebruijck (...) door vorst hagel snee als anders’.⁶⁷

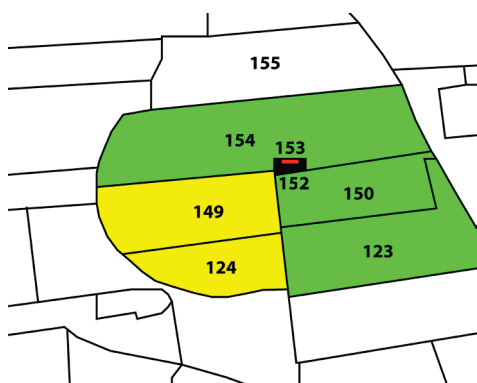
⁶⁶ E-Mail van Jan Morren, d.d. 1 mei 2010, welke met zijn toestemming hierna in geparafraseerde vorm wordt weergegeven. Zie ook: Morren 2005.

⁶⁷ Morren verwijst naar: NHA. Ambachtsbestuur van Velsen, inv. nr. 469.

Afb. 9 Kaart van veld- en wegnamen in het gebied tussen (de) 'Geertsbergh' en het dorp Velsen, naar kaarten uit 1683 en 1729, naar de kadastrale minuut uit 1832 en de beschrijvingen van de percelen in een transportakte uit 1762 (Morren, 2005, 182)

Deze 'gemeene buerweg' wordt door Morren vereenzelvigd met het Groenelaantje '...omdat dat de enigste weg is die langs de Geertsberg liep'. Morren verklaart de natte situatie bij de Geertsberg door het drangwater uit deze berg. 'Uit een voormalige ringwalburg is geen of zeer weinig drangwater te verwachten,' schrijft hij. Dit is voor hem een belangrijke aanwijzing dat de Geertsberg een geïsoleerde stuifberg is geweest, een onderdeel van de Jonge Duinen.

Afb. 10 Detail van de Geertsberg op de kadastrale minuut van 1832. Toelichting in de tekst

Verder merkt hij nog op '...dat de percelen die tot de Geertsberg behoren voor een deel bestaan uit duinland. Perceel 124 en 149 zijn duinland (afb. 10). In de zeventiende en achttiende eeuw werden deze percelen ook wel de *Hoge Kroften* genoemd. Perceel 154 is weiland. Als we de cirkel doortrekken in oostelijke richting dan liggen hier binnen perceel 153 vinkenbaan, perceel 152 bos, perceel 150 en 123 weiland. De percelen 155, 150 en 133 (buiten afb. 10) werden het Karreland of Barendwerf genoemd. Maar ook het naar het zuiden gelegen perceel nr. 120 (buiten afb. 10) werd het Karreland of Barendwerf genoemd. De naam 'Karreland' zal afgeleid zijn van afgekard land, of wel afgegraven land. In het belastingkohier van Velsen uit 1584 wordt ten noord-westen van het dorp Velsen gesproken over afgekard land. De percelen met de naam het Karreland zullen van oorsprong ook tot het duinland behoord hebben. Dan lag er ten zuidwesten van de berg het perceel 158 dat bestaat uit bos. Dit bos had in de 18^e eeuw de naam 'De Entjes'. Dit bos bestond nog aan het eind van de 19^e eeuw en het begin van de 20^e eeuw. Op een foto uit die tijd is dit bos te herkennen en dan zien we dat het bebost duinland is. Als we alle percelen die van oorsprong duinland zijn geweest aan elkaar koppelen dan zien we dat de cirkelvorm wegvalt, en dat de Geertsberg onderdeel uit maakte van een stuk duinland met hoog en laag reliëf.' Morren besluit zijn betoog met de opmerking dat de '...Geertsberg en het aansluitende duinland in de middeleeuwen ontgonnen zullen zijn, waarbij van het hoge gedeelte van de Geertsberg een kwart deel gespaard is gebleven. Mogelijk is de afgraving vrij abrupt gestopt gezien de rechte belijning aan de noordkant van perceel 149 en aan de oostkant van perceel 149 en 124.' Ook geeft Morren nog enkele suggesties voor de betekenis van de veldnaam

‘Barrendewerf’ waarbij hij ‘barren’ ziet als een afleiding van ‘borne’ dat hij relateert aan het begrip drangwater. Een afleiding van ‘verbrande hoeve’ lijkt mij echter meer voor de hand liggen.⁶⁸

Morren geeft nog twee argumenten waarom volgens hem de Geertsberg als Jong Duin aangemerkt moet worden. Ten eerste wijst hij op de aanwezigheid van andere geïsoleerde duintoppen, zoals de Spanjaardsberg bij Santpoort. Daarnaast bespreekt hij een litho uit 1872 van J.C. Greive (afb. 11) die het graven van het Noordzeekanaal laat zien. Hij beschouwt deze afbeelding als topografisch zeer betrouwbaar.

Afb. 11 Gezicht op het Noordzeekanaal genomen van Velsen westwaarts, naar een litho uit 1872 van J.C. Greive.

In zijn woorden: ‘Rechts van het kanaal in aanleg eerst de opslag van de betonblokkenfabriek voor de pierenbouw, dan daar achter de doorgraven Geertsberg, daar achter de vrij spitse Mandjesberg. De laatste is een opgeworpen berg in het overbos (?) van de buitenplaats Watervliet. Daar achter weer de rand van de Aercommer of Adrichemmerduinen met onder meer de Trapjesberg (jong duin). Dwars door het kanaal loopt de tijdelijke dam waarop de spoorlijn in aanleg loopt van Haarlem naar Uitgeest. Links zien we de bomen van het bos de Entjes. Duidelijk is te zien dat de Geertsberg een duinberg is.’⁶⁹

Op grond van al deze overwegingen komt Morren tot de conclusie dat de deels rondlopende belijning op de kadastrale minuut van 1832 samenhangt met het jonge duin de Geertsberg en niet met een veronderstelde ringwalburg die Velsenburg geheten heeft.

9.2 ACHTHONDERD JAAR LANDSCHAPSDYNAMIEK

Hoewel er ogenschijnlijk geen speld tussen Morrens redenering lijkt te krijgen, zal ik hierbij toch puntsgewijs enkele kanttekeningen plaatsen die zich alle toespitsen op veranderingen in het landschap binnen een tijdvak van zeker zeven- à achthonderd jaar welke zijn verstreken tussen de eventuele aanleg van een ringwalburg in de negende eeuw en het moment waarop Morren ‘zijn’ landschappelijke draad aan het begin van de Nieuwe Tijd weer oppakt.

9.3 JONGE DUINEN

De belangrijkste verandering in deze periode is veroorzaakt door het in fasen hoog opstuiven van een duinlandschap (Jonge Duinen) over het oude strandwallenlandschap (Oude Duinen), waarbij de meest oostelijke duinenrij tot de jongste overstuivingsfase wordt gerekend. Waar de grens

⁶⁸ Zoals de keuterboerderij Barnecate: ‘verbrande boerderij’ te Bathmen (De Bont 2000, 26).

⁶⁹ E-Mail van Jan Morren, d.d. 1 mei 2010.

getrokken mag worden tot waar de Jonge Duinen oostwaarts zijn opgewaaid is door allerlei graverij en recente woningbouw niet eenvoudig te beantwoorden.

Modderman gaf in zijn opgravingsverslag van de in de argumentatie van Morren genoemde Spanjaardsberg bij Santpoort al aan dat de genese van dit bergje gecompliceerd is: 'De Spanjaardsberg maakt deel uit van het duin- en strandwallenlandschap langs de Nederlandse kust. In het bijzonder kan hij ingedeeld worden bij de strook ontkalkte duin- en strandwalzanden die zich achter de ter plaatse zeer brede jonge duingordel bevindt. Het beeld van deze strook tussen Bloemendaal en Velsen is in feite zeer gecompliceerd. In de morfologie van de ondergrond zullen in eerste instantie de strandwallen een beslissende rol vervullen. Wat daar echter in latere fasen door overstuiving overheen is afgezet, laat zich bijzonder lastig van de eerste zandafzettingen scheiden. Alleen een gedetailleerd wetenschappelijk onderzoek zou hierin wellicht een inzicht kunnen geven,' besluit Modderman zijn betoog.⁷⁰ Wieland Los schreef in een bijlage bij Moddermans artikel dat de Spanjaardsberg oorspronkelijk 'gewoon' een hoger gedeelte van de strandwal (Oude Duinen) is geweest.⁷¹

Afb. 12 Velsen en omgeving op de kaart van het Noordhollands Noorderkwartier van Christiaan sGrooten uit 1573 (kopie van D. Delcroix uit ca. 1860)

Afb.13 Velsen en omgeving op de kaart van Beeldsnijder uit 1575

Volgens Bosman betreft het hier het restant van een aanzienlijk complex Oude Duinen dat hier vanwege die omvang wel degelijk een verhoogde grondwaterspiegel mogelijk maakte en eerst na afgravingen zijn laatste aanzien verkreeg.⁷² Vooruitlopend op de conclusies is zijn observatie van belang dat deze situatie niet zonder meer vergelijkbaar is met de Geertsberg. Daar ontbreekt een wezenlijke verhoging van het freatisch vlak.⁷³

Op de kaart van Christiaan sGrooten uit 1573 (afb. 12) is te zien dat er een aanzienlijke strook land - hoe breed is natuurlijk op basis van deze kaart niet in te schatten - aanwezig was tussen de duidelijk geprononceerde oostrand van de Jonge Duinen en het dorp Velsen.⁷⁴ Joost Jansz. Beeldsnijders kaart van Noord-Holland uit 1575 geeft deze ruimte nog duidelijker aan, welke hij invult met een op het oog droog, maar wel ingericht landschap (afb. 13).⁷⁵ Hierin zijn mogelijk ook de 'hooge krogten' te ontdekken, door walletjes omringde akkers;⁷⁶ een toen regelmatig

⁷⁰ Modderman 1960-'61.

⁷¹ Wieland Los 1960-'61.

⁷² Bosman 2009, 34-35 en mondelinge mededeling.

⁷³ Mondelinge mededeling Wim Bosman, Santpoort-zuid.

⁷⁴ Donkersloot-de Vrij 2003, 78.

⁷⁵ Donkersloot-de Vrij 2003, 53.

⁷⁶ Wieland Los 1960-'61, 255; Schönfeld 1980², 32. Vink beschrijft overigens de 'Croffte' of 'Hooge Croft' bij het voormalige Huis ter Kleef, welke '...in het begin van de zeventiende eeuw werd afgegraven...' als onderdeel van een strandwal, nl. die waarop Schoten en Haarlem waren gelegen (Vink 1995, 9-10). Soms lagen de strandwaleinden als een kaap van enkele meters hoogte in het omringende venige landschap, zoals het in 1125-1130 voor het eerst genoemde *Schoten*. Deze oude naam is afgeleid van het oud-Nederlandse *scota*, of oud-Friese *scata*, in de betekenis van 'hoge hoek land, uitspringend in het laagland' (Künzel et al. 1988, 320; De Bont 2008, 349).

voorkomende vorm van gronduitbating op een strandwal. Beeldsnijders kaart geeft geen informatie over een geïsoleerd gelegen Geertsberg, maar dat is op deze schaal misschien teveel gevraagd, of, de ideeën van Morren volgend, deze zou in de zestiende eeuw al grotendeels kunnen zijn afgegraven. Morren verbindt namelijk de veldnaam 'Karreland', onderdeel van de Geertsberg, terecht aan graafwerkzaamheden. Wel suggereert hij een temporeel verband tussen (een deel van) deze graafwerkzaamheden en het verzoek van de bewoners van de Kerkbuurt uit 1643 om de Buurtweg '...op te karren', teneinde de vernatting, die volgens hem als gevolg van drangwater uit de Geertsberg optrad, tegen te gaan. Dat er gegraven is staat buiten kijf, maar wanneer... en wat verklaart dat?

Het is niet waarschijnlijk dat uit een geïsoleerd duin met de omvang van de Geertsberg veel drangwater het omringende gebied zou kunnen belasten.⁷⁷ Alleen een groter aaneengesloten duinenrij heeft genoeg massa om een kwelstroom op gang te kunnen brengen. Zo'n duinmassief is hier niet aanwezig geweest. Deze kwelstroom is wel voorstelbaar vanuit de Jonge Duinen welke vanaf Driehuis in een westelijke boog 'om' Velsen heen liepen, maar nu door moderne vergravingen nogal verstoord zijn geraakt.⁷⁸ De Engelmundusbeek werd vanuit dit duinmassief gevoed.⁷⁹ Het natter worden van het gebied hangt eerder samen met veranderingen van meer algemene aard, zoals algehele verhoging van het grondwater bij een stijgende zeespiegel, kwel uit de aangesloten gebieden Jonge Duinen en stagnatie van de afwatering van het IJ in het algemeen, en bij noordoostenwind een met water volgeblazen Zuiderzee en IJ in het bijzonder.⁸⁰ Evenals de Spanjaardsberg kan de Geertsberg slechts een hoger deel van de strandwal zijn, waarbij enige jongere verstuiwingsfasen niet zijn uit te sluiten

Om de fraai gebogen vorm op de kadastrale minuut (zie afb. 3) te beschouwen als een reliëfrand tussen het al afgegraven en het nog aanwezige deel van de Geertsberg, zoals Morren hiervoor heeft gesuggereerd, lijkt mij niet waarschijnlijk. Jonge Duinen kregen onder invloed van de overheersende westenwinden meestal de vorm van paraboolduinen, met de ronde vorm juist aan de lizijde, hier dus de oostrand van de duinen. Alleen binnen grotere aaneengesloten duincomplexen konden zogenaamde oogduinen ontstaan, met soms een scherp begrensde westelijke ronding, maar zo'n complex als alleenstaand fenomeen (Geertsberg) is hier niet opportuun.

9.4 BUITENPLAATSEN

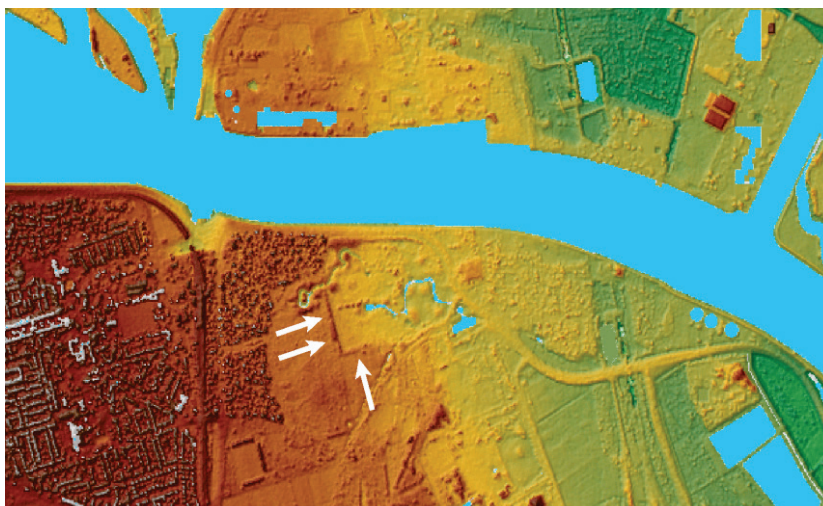
Is de ronde vorm op de negentiende-eeuwse kadastrale minuut te verklaren uit de aanleg van en grondwerkzaamheden voor de vele buitenplaatsen langs de oostoever van de Wijkmeer? Het terrein van de buitenplaats Velserbeek (zie afb. 8) is vanaf de achttiende eeuw ten behoeve van de herinrichting tot landschapspark ook stevig vergraven. Het Aktueel Hoogtebestand Nederland (AHN) geeft duidelijk aan dat er een grens ligt bij een geprononceerde rechte lijn (afb. 14). Ook andere afgezande landerijen in de duinstreek kennen meestal zo'n strakke begrenzing. Dat bij het deels afgraven van de Geertsberg - het 'Karreland' - gekozen zou zijn voor een fraai rond lopende grens valt moeilijk voor te stellen. Ook maakte deze ronde vorm van zo'n 350 m lengte geen onderdeel uit van een buitenplaats van betekenis. De nabijgelegen Meershoef was daarvoor te bescheiden van omvang.

⁷⁷ Deze paragraaf is in nauw overleg met ing. Gilbert Maas, geomorfoloog bij Wageningen Universiteit en Researchcentrum tot stand gekomen.

⁷⁸ Numan, 2020, 17-18 en afb. 3.1.

⁷⁹ Duinrellen zoals de Engelmundusbeek (afgaande op de naam dus deels vergraven en deels natuurlijk van origine) zijn niet anders dan het aansnijden van het freatisch vlak zodat bij veel neerslag door versnelde waterafvoer voor de gewenste grondwaterspiegel werd gezorgd. Het is dus niet zozeer het afvoeren van een surplus van water elders als wel het op niveau brengen en houden van de plaatselijke waterhuishouding (mondelinge mededeling Wim Bosman, Santpoort-zuid).

⁸⁰ Wim Bosman (Santpoort-zuid mondelinge mededeling) is het, onder verwijzing naar het proefschrift van Pieter Jan Stuyfzand (1993), hier niet mee eens. Volgens Bosman is van doorslaggevend belang dat het oppervlak van de zoetwaterlens in het totale kustduinmassief juist te Velsen een maximale hoogte bereikte van meer dan 8 m plus NAP.

Afb.14 Het afgezande gebied van het buiten Velserbeek volgens het enigszins bewerkte beeld vanuit het Aktueel Hoogtebestand Nederland (AHN), situatie ca. 2008. De overduidelijke reliëfrand is wit aangepijld (hoe roder hoe hoger; hoe groener hoe lager)

9.5 Picturaal bewijs?

Morren beschreef hiervoor enkele topografische fenomenen op de door hem als zeer betrouwbaar bestempelde litho van J.C. Greive uit 1872 (zie afb. 11) van het graven van het Noordzeekanaal, die zijn idee van de Geertsberg als een alleenstaand Jong Duin verder zouden onderbouwen. Hij ziet in de noordelijke steilrand van het Noordzeekanaal een overblijfsel van de Geertsberg, maar dat is in tegenspraak met zijn bevinding, dat hier nu juist het noordelijk deel van de Geertsberg - het 'Karreland' - al veel eerder moet zijn afgegraven. Er kán in deze oeverwand dus geen restant van de Geertsberg worden herkend. De toch wel zichtbare welving langs beide oevers is volgens mij te verklaren uit het opbollende maaiveld van de strandwal die hier is doorgegraven.

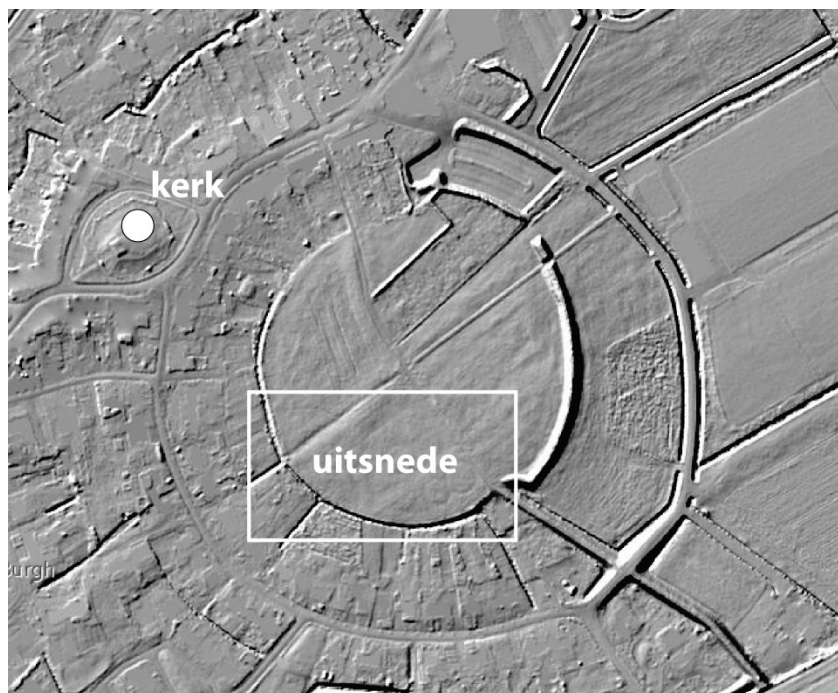
Hoe dit ook zij, duidelijk is wel dat toen het Noordzeekanaal in de negentiende eeuw werd aangelegd er voor werd gekozen om bij het verder doorgraven van het duingebied de laagte direct ten noorden van Velsen als voor de hand liggend 'aantapplaats' te gebruiken. Wanneer deze afgraving of verlaging van de strandwal eerder was uitgevoerd en met welk doel deed voor de kanaalgravers niet ter zake, maar was kostentechnisch wel mooi meegenomen.

CONCLUSIE

Wat heeft mijn (te snelle?) blik op de kadastrale minuut van 1832 van Velsen nu eigenlijk opgeleverd? Aanvankelijke blijdschap om de vermeende herontdekking van een ringwalburg bij Velsen, maar daarna ook verwarring en twijfel. Buiten kijf staat dat in het gebied tussen Brokburg in het huidige Frans-Vlaanderen en Texel vele ringwalburgen aanwezig zijn geweest. Sommige zijn nog te herkennen in de moderne stadsstructuur, zoals in Middelburg; andere zijn nooit helemaal verdwenen en soms gereconstrueerd, zoals in Oost-Souburg en het hiervoor genoemde Burgh op Schouwen. Van weer andere is alleen een toponiem bekend, zoals Oudburg bij Bergen (NH).

In dit artikel besprak ik een ringwalburg die mogelijk in het negentiende-eeuwse topografisch archief nog deels te herkennen was. Of deze cirkelvormige structuur echt teruggaat op een vroegmiddeleeuwse ringwalburg en dan ook nog vereenzelvigd mag worden met het in enkele elfde en twaalfde-eeuwse bronnen genoemde Velsenburg blijft de vraag. Feitelijk zijn er wat directe aanwijzingen en wat 'circumstantial evidence' die wijzen in die richting. Velsen en Velsenburg worden in de elfde en twaalfde eeuw wel tegelijkertijd, maar nooit in één oorkonde genoemd en waren misschien toch niet identiek aan elkaar. Lagen ze, net als de kerk en de

ringwalburg van Burgh náást elkaar, zoals de kadastrale minuut en het AHN (afb 15) lijken te suggereren?

Afb. 15 De ringwalburg van Burgh(-Haamstede) op het Aktueel Hoogtebestand Nederland (AHN3, instelling: Maaiveld Hillshade) Voor de hier genoemde uitsnede zie: Naschrift en afb. 17

In een dertiende-eeuwse kopie komt de Velsenburg voor het laatst in de bronnen voor. Het is overigens zeker niet is uit te sluiten dat het toponiem Velsenburg slechts één keer in een oorkonde is opgenomen en daarna nog enkele malen klakkeloos is herhaald. Hoewel, de eerste vermelding van Velsenburg uit 1063 komt voor in een oorkonde van de bisschop van Utrecht waarin hij de abt van Echternach bevestigt in het bezit van enkele kerken, waaronder die van, in of bij: '...Velsereburg (Velsereburgh)...' en '...Velsereburg...'.⁸¹ Men mag toch aannemen dat de Stichtse scribent of diens zegspersoon met de lokale situatie in Velsen enigszins bekend zal zijn geweest.

Zeker na 1063, maar mogelijk al veel eerder, kan de betekenis van een eventuele ringwal uit het collectieve geheugen zijn verdwenen. Jan Morrens bedenkingen tegen deze zienswijze zijn gebaseerd op gegevens van zo'n acht eeuwen later, toen de Jonge Duinen een groot deel van het oude strandwallenlandschap onherkenbaar hadden afgedekt. Zijn geopperde achtergrond van de Geertsberg als een geïsoleerd Jong Duin, blijkt ook tegenwerpingen te kennen.

Toch lijken beide inzichten niet per definitie strijdig met elkaar te zijn. Het is mogelijk dat de lichte welving van de ringwal van een ooit aanwezige Velsenburg op de westflank van de strandwal als perfecte instuivingslokatie voor een op zich dan wel erg ver oostelijk doorgestoven geïsoleerd jong duin heeft gediend: de (dus jongere) Geertsberg. Dat deze later deels is afgegraven doet daarbij niet meer ter zake. Maar dat er tijdens en na deze overstuiving nog een of ander spoor dat terugwijst naar een vroegmiddeleeuwse ringwalburg zou zijn overgebleven is echter onwaarschijnlijk.

Resteert de gebogen, deels cirkelvormig rondlopende westelijke begrenzing van het 'Karreland' en de 'Hooge Kroften of Geertsbergh' op de kadastrale minuut van 1832. Zo'n perfect gebogen lijn als begrenzing van een deels afgegraven jong duin wil er bij mij toch niet in. Verder geïntegreerd kritisch onderzoek is dus gewenst, maar dan graag in samenwerking met historisch geïnteresseerden uit de streek, archeologen en een enkele fysisch geograaf. Wie pakt de handschoenen op en neemt daarmee het stokje over?

⁸¹ OBHZ I, nr. 84: d.d. 28 december 1063.

NASCHRIFT

Anders dan de in het Noordzeekanaal verdwenen Velserburg staat de aanwezigheid van de ringwalburg van Burgh natuurlijk niet ter discussie. Daar was het wel mogelijk om zorgvuldig archeologisch onderzoek uit te voeren.⁸² Toch borrelde bij nadere beschouwing van het Aktueel Hoogtebestand Nederland (AHN) (zie afb. 15) van de burg van Burgh nog wat vragen bij mij op. Hierna volgt een kijkje in mijn klassiek historisch-geografisch onderzoekslaboratorium dat ik u ‘ter leringh ende vermaeck’ niet wil onthouden. Men leze het als een waarschuwing voor het trekken van te snelle conclusies op basis van beelden getrokken uit het Aktueel Hoogtebestand Nederland (AHN), een bestand dat wel degelijk veel nieuwe historisch-landschappelijke inzichten en potentiële archeologische vindplaatsen heeft opgeleverd.⁸³

In het veld is de situatie bij de deels gereconstrueerde burg van Burgh, met de palissade op een opgeworpen aarden wal imposant te noemen (afb. 16a en b). Ook op de kaart getrokken uit het Aktueel Hoogtebestand Nederland (zie afb. 15) is de derde dimensie van de ringwalburg van Burgh en het gereconstrueerde oostelijke deel goed zichtbaar.

Afb. 16a Een deel van de gereconstrueerde ringwal van de burg van Burgh. Op de achtergrond de protestantse kerk van Burgh die net naast de ringwalburg op een aparte terp ligt (foto: Chris de Bont)

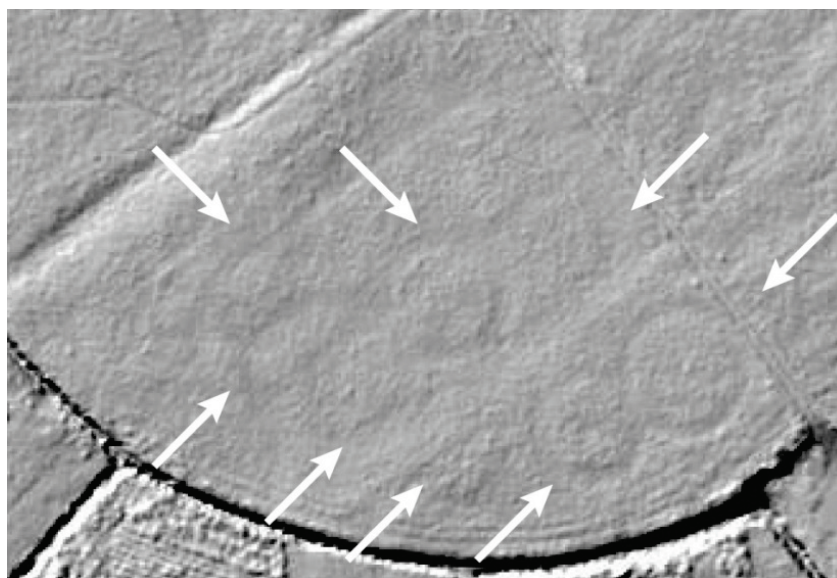
Afb. 16b De deels gereconstrueerde aarden wal met gevlochten beschoeiing van de ringwalburg van Burgh (foto: Chris de Bont).

De vier kwadranten van de ringwalburg tekenen zich duidelijk in het AHN-kaartbeeld af. De kerkheuvel lijkt de buitenste ronding van de ringwalburg te hebben aangetast en toont zich daarbij waarschijnlijk een wat jonger fenomeen dan de ringwalburg. Dit is geheel in lijn met de idee dat oudste kerk van Schouwen die in de achtste eeuw wordt genoemd oorspronkelijk verder

⁸² Braat 1952; Trimpe Burger 1970; Van Heeringen 1987 en 1995.

⁸³ Zie bij voorbeeld: Spiekhout 2020.

naar het westen heeft gelegen en de kerk van Burgh mogelijk pas in de loop van de tiende eeuw daar is gebouwd,⁸⁴ dus na de aanleg van de ringwalburg.

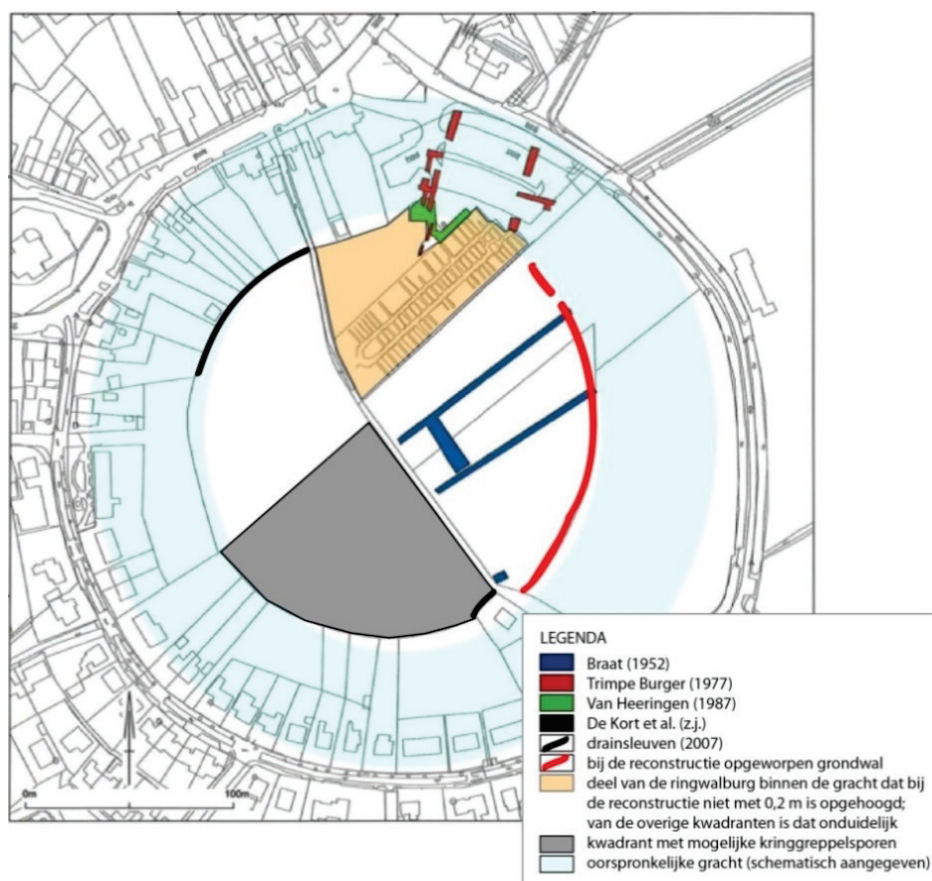

Afb. 17 Het zuidelijke kwadrant van de ringwalburg van Burgh met, hier aangepild, enkele bijzondere ringvormige structuren (uitsnede uit afb. 15; AHN3, instelling: Maaiveld Hillshade.)

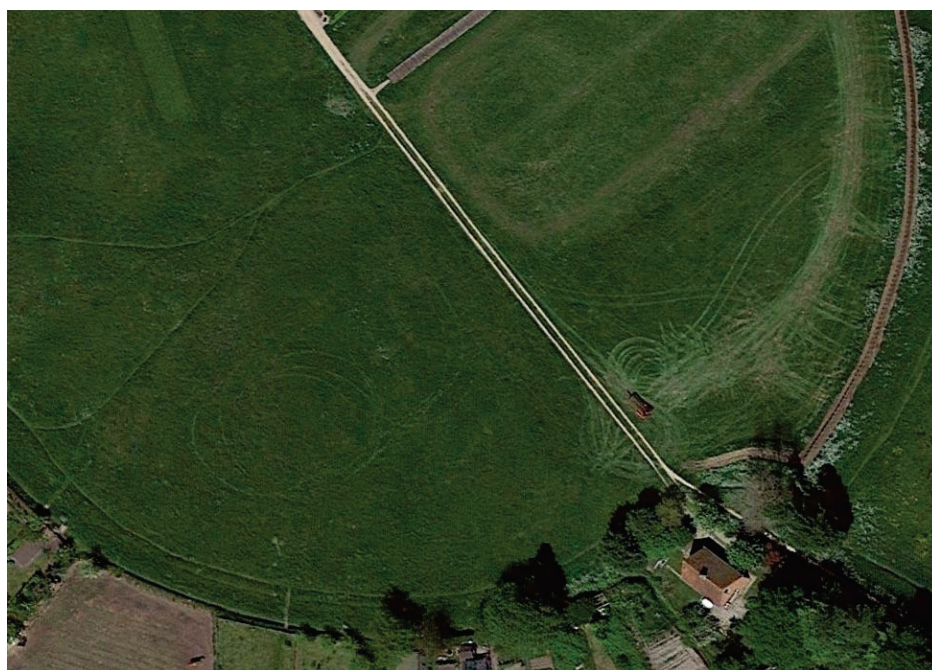
Bij nadere beschouwing van dit hoogtebeeld vielen mij in het zuidelijke kwadrant van de ringwalburg enkele bijzondere ringvormige structuren op. In een uitsnede is er verder op ingezoomd (afb. 17). Met witte pijlen zijn de slecht zichtbare ronde structuren aangestipt. Het is natuurlijk verleidelijk om hierin het restant van een aantal prehistorische kringgreppels, al dan niet met graven, te herkennen. Kringgreppelgraven dateren uit de Vroege Bronstijd tot de Vroege IJzertijd (2000 v.Chr. tot 700 v.Chr.). Of zijn het slechts jongere, mogelijk zeer recente fenomenen, op zijn recentst ontstaan bij de reconstructie en restauratie van deze ringwalburg in het begin van deze eeuw? Op de negentiende-eeuwse kadastrale minuut (zie afb. 7) spelen ze geen enkele rol, wat overigens niet wil zeggen dat ze er toen ook al niet waren.

Van de ringwalburg van Burgh is bekend welke ingrepen er in meer recente perioden hebben plaatsgevonden, zowel archeologische opgravingen als ook veranderingen aangebracht bij de reconstructie- en restauratiewerkzaamheden uit het begin van deze eeuw (afb. 18). Afgezien van een mogelijke ophogingslaag van maximaal 20 centimeter leek het zuidelijke kwadrant gespaard te zijn gebleven van verdergaande aantasting van het bodemarchief. Door zetting van die eventuele ophogingslaag leek het reliëf van het onderliggende oude maaiveld zich toch op het AHN te kunnen manifesteren.

⁸⁴ OBHZ I, nr. 5: d.d. 16 augustus 776: 'Godebert schenkt tussen Schelde, Sunnonmeri en Gusaha een stuk grond met kerk en overig toebehoren, alsook zeventien zoutpannen, aan de abdij van Lorsch.' Deze kerk stond waarschijnlijk op een van de oude strandwallen tussen Westenschouwen en Haamstede gezien de archeologica waarvan de oudste vondsten teruggaan tot de achtste eeuw, mogelijk op oud koningsgoed. Dit kan een door St. Willibrord gestichte kerkje zijn geweest, maar ook Godebert zelf was mogelijk de stichter. Het was lang de enige kerk (later de moederkerk) van een parochie die het hele eiland Schouwen omvatte. Later is deze bewoningszone deels in zee verdwenen en deels overstoven geraakt door de Jonge Duinen. De opvolger van deze kerk is mogelijk in de eerste helft van de tiende eeuw gebouwd, misschien op de plek waar ook nu nog de oude kerk van Burgh staat of juist in Haamstede. De kerk was inmiddels in het bezit van de bisschop van Utrecht gekomen (Palmboom 1996, 9-11).

Afb. 18 Archeologische opgravingssporen en andere bij de reconstructie en restauratie van de ringwalburg veranderingen in het bodemarchief (bewerkt en aangevuld naar: De Kort et al. z.j., afb. 2, 7 en 8)

Afb. 19 Luchtfoto van het zuidelijk deel van de ringwalburg van Burgh van mei 2018 (Google Earth)

Kortom, de onderzoeksaanvraag kon al bijna de deur uit, totdat ik naast het veelbelovende beeld van het AHN en al de onderzoeksresultaten die de aanwezigheid van kringgreppelgraven niet op voorhand uitsloten toch nog even -dubbelcheck, zoals het een goed onderzoeker betaamt- een 'gewone' luchtfoto raadpleegde (afb.19). In één oogopslag werd me duidelijk dat de gedachte aan

kringgrepelgraven en daarmee de onderzoeksaanvraag meteen de prullenbak in konden. Het waren wielsporen van crossende quads, kennelijk een liefhebberij van de Burghse jeugd en een enkele onwetende toerist. Jammer, maar dat is het lot van de nieuwsgierige wetenschapper: himmelhoch jauchzend... zum tode betrübt.

LITERATUUR

- Bartels, M.H. 2006: De Deventer wal tegen de Vikingen; archeologisch en historisch onderzoek naar de vroegmiddeleeuwse wal en stadsmuren (850-1900) en een vergelijking met andere vroegmiddeleeuwse omwalde nederzettingen. *Rapportages Archeologie Deventer* 18. Deventer.
- Bazelmans, J., M. Dijkstra en J. de Koning, 2002: Voorspel; Holland in het eerste millennium. In: Nijs, T. de, en E. Beukers (red.), *Geschiedenis van Holland tot 1572*, 20-68. Hilversum.
- Berkel, G. van, en K. Samplonius, 2006³: *Nederlandse plaatsnamen; herkomst en historie*. Utrecht.
- Besteman, J., 1997²: Vikingen in Noord-Holland? *Archeologische publicatie Provincie Noord-Holland*, 1. Haarlem.
- Blok, D.P., 1974: De Hollandse en Friese kerken van Echternach. *Naamkunde* 6, 167-184.
- Böhme, H.F., 1999: Der Hochmittelalterliche Burgenbau; Burgen vom 10. bis Mitte des 12. Jahrhunderts. In: *Burgen in Mitteleuropa* I, 54-77. Stuttgart.
- Bont, Chr. de, 2000: *Bathmen, dorp en enke; een historisch-geografische verkenning van een deel van de gemeente Bathmen ter inbedding van archeologisch onderzoek*. Alterra Wageningen.
- Bont, Chr. de, 2008: *Vergeeten land; ontginning, bewoning en waterbeheer in de Westnederlandse veengebieden (800-1350)*. Dissertatie Wageningen Universiteit. (ook verschenen in 2009 als *Alterra Scientific Contributions*, 27. Wageningen)
- Bont, Chr. de, 2014: Amsterdamse boeren; een historische geografie van het gebied tussen de duinen en het Gooi in de middeleeuwen. *Waterstaat, cultuur en geschiedenis*, 2. Hilversum.
- Bont, Chr. de, en P. Kleij, 2012a: Tussen Oer-IJ en Bamestra; het Zaanse veenmoeras en zijn eerste bewoners vanaf de prehistorie tot ca. 900 n. Chr. In: Beukers, E. en C. van Sijl (red.), *De geschiedenis van de Zaanstreek*, deel 1, 10-23.
- Bont, Chr. de, en P. Kleij, 2012b: Tussen Crommenije en Twiske; ontginning, bewoning en waterbeheer in de Zaanstreek tussen ca. 900 en 1500. In: Beukers, E. en C. van Sijl (red.), *De geschiedenis van de Zaanstreek*, deel 1, 24-61.
- Bosman, W., 2009: Historie en gebruik; sporen onder het zand (4000 v. Chr.-900 n. Chr.). In: Roos, R. (red.), *Duinen en mensen Kennemerland*. Amsterdam, 27-45.
- Braat, W.C., 1954: Burg op Schouwen. In: *Oudheidkundige Mededelingen van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden*, Nieuwe Reeks XXXXI, 95-106.
- Cordfunke, E.H.P., 2006: *Kennemerland in Prehistorie en Middeleeuwen*. Utrecht.
- Dierendonck, R.M. van 2008: The Early Medieval Circular Fortresses in the Province of Zeeland, The Netherlands; Ten Years After. M. Segschneider (Hrsg.): *Ringwälle und verwandte Strukturen des ersten Jahrtausends rund um Nord- und Ostsee. Tagung der Ferring Stiftung Utersum/Föhr 2005*, Neumünster.
- Doesburg, J. van, 2010: Spoorzoeken in Appel; mysterieuze omwalling geeft geheimen prijs. In: *Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed*, jrg. 2, nr. 4, 26-28.
- Donkersloot-de Vrij, Y.M. 2003: *Repertorium van Nederlandse Kaartmakers 1500-1900*. Utrecht.
- Ginkel, E. van, en L. Verhart 2009: *Onder onze voeten; de archeologie van Nederland*. Amsterdam.
- Graham-Campbell, J. (red.), 1994: *Cultural atlas of the Viking world*. Oxford.
- Groothedde, M. 2004: The Vikings in Zutphen (Netherlands); military organization and early town development after the Viking raid in 882. Simek, R., en U. Engel (ed.): *Vikings on the Rhine; recent research on Early Medieval relations between the Rhineland and Scandinavia*. Wien, 111-132.
- Groothedde, M. 2007: Verdwenen huizen, tufstenen torens en houten straten rond de Apenstert; riooltracébegeleiding Rozengracht-Broederkerkhof-Kreynckstraat. *Zutphense Archeologische Publicaties*, 27. Zutphen.

- Heeringen, R.W. van, 1988: Verslag van het noodonderzoek op de Vroegmiddeleeuwse Burcht van Burgh in 1987. In: *Kroniek van het land van de zeemeermin (Schouwen-Duiveland)*, dertiende jaargang, 5-14.
- Heeringen, R.M. van 1995: Kolonisatie en bewoning in het mondingsgebied van de Schelde in de vroege Middeleeuwen vanuit archeologisch perspectief. Heeringen, R.M. van, P. A. Henderikx en A. Mars: *Vroeg-Middeleeuwse ringwalburgen in Zeeland*. Goes-Amersfoort, 41-70.
- R.M. van Heeringen, A.G. Jong, M.J.G.Th. Montforts, A.W.P.M. Penders en C.A.M. van Rooijen, *Monumenten van aarde; beeldcatalogus van de Zeemse bergjes*, Koudekerke 2007.
- Henderikx, P.A. 1987: De beneden-delta van Rijn en Maas; Landschap en bewoning van de Romeinse tijd tot ca. 1000. *Hollandse Studiën* 19. Hilversum.
- Henderikx, P.A. 1995: De ringwalburgen in het mondingsgebied van de Schelde in historisch perspectief. Heeringen, R.M. van, P. A. Henderikx en A. Mars, *Vroeg-Middeleeuwse ringwalburgen in Zeeland*. Goes-Amersfoort, 71-112.
- Kleij, P. 2003: 'Waren de eerste Zaankanters cowboys?' *Zaans Erfgoed* 19, 10-11.
- Klerk, A.P. de, 2015: *De oude kaarten van Zeeland; stad en dorp, land en water in vier eeuwen cartografie*. Zwolle.
- Koene, B. 2008: Aske; de lokalisatie van een 9de-eeuws koningsgoed. *Tijdschrift Holland*, nr. 40, 289-300.
- Koene, B. 2010: *Goede luiden en gemene onderzaten; Assendelft vanaf zijn ontstaan tot de nadagen van de Gouden Eeuw*. Hilversum.
- Kort, J.W. de, en J. van Doesburg, met bijdragen van O. Brinkkemper, W.J. Kuijper en F. Laarman (z.j.): Archeologische begeleiding bij het uitgraven van drainageslaven langs de rand van de Vroegmiddeleeuwse ringwalburg van Burgh (prov. Zeeland) op 17 september 2007. *Beknopte Rapportage Archeologische Monumentenzorg* (BRAM) 12.
- Künzel, R.E., D.P.Blok en J.M. Verhoeff 1988: *Lexicon van Nederlandse toponiemen tot 1200*. Amsterdam.
- Lange, S., E.A. Besselsen en H. van Londen 2004: Het Oer-IJ estuarium; archeologische Kennisinventarisatie (AKI). *Amsterdam Archeologisch Centrum publicaties* 12. Amsterdam.
- Linden van der, J.A. 1973: *Topografische en militaire kaart van het Koninkrijk der Nederlanden*. Bussum.
- Meilink, P.A. 1939: *De Egmondsche geschiedbronnen*. 's-Gravenhage.
- Meilink, P.A. 1951: *Het archief van de abdij van Egmond*. 's-Gravenhage.
- Modderman, P. J. R. 1960-'61: De Spanjaardsberg; voor- en vroeghistorische boerenbedrijven te Santpoort. In: *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* X-XI, 210-251.
- Morren, J. 2005: *Kastelen en Buitenplaatsen in Velsen, deel 3: IJmuiden, Velsen-Zuid en -Noord*. Velsen.
- Numan, A.M. 2005: *Noord-Hollandse kerken en kapellen in de Middeleeuwen, ca. 720-1200; een archeologische, bouwhistorische en historische inventarisatie*. Zutphen.
- Numan, A.M., et al., (2020). De Engelmunduskerk in Velsen-zuid; resultaten van het onderzoek van 1945 tot heden. *Noord-Hollandse Archeologische Publicaties*, nr. 10. Castricum.
- OBHZ I, *Oorkondenboek Holland & Zeeland*, deel I: eind 7^e eeuw tot 1222, bezorgd door A.C.F. Koch, 1970. 's-Gravenhage.
- Oppermann, O. 1933: *Fontes Egmundenses. Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap*, derde serie, 61. Utrecht.
- Palmboom, E., 1996: Parochiestichting op Schouwen (achtste - twaalfde eeuw). *Kroniek van het Land van de Zeemeermin*, 21ste jaargang, januari-nummer, 7-20.
- Schönfeld, M. 1980²: *Veldnamen in Nederland*. Arnhem.
- Spiekhout, D. 2020: *Het middeleeuwse kastelenlandschap van het Oversticht; de ontwikkeling van bisschoppelijke burchten, adellijke huizen en versterkingen in relatie tot het landschap en de samenleving in Noordoost-Nederland tussen 1050 en 1450*. Proefschrift RUG.
- Stuyfzand, P.J. 1993: *Hydrochemistry and hydrology of the coastal dune area of the western Netherlands*. Nieuwegein.
- Timmers, J.J.M. 1978: *In het voetspoor van Ph.G.J. van Gulpen*. Heerlen.
- Trimpe Burger, J.A., 1977: Burgh-Haamstede. In: *Jaarverslag van de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek* 1977, 123-124.

- Tuin, M., 2008. Een ringwalburg in Beverwijk? *Historisch Genootschap Midden Kennemerland; Ledenbulletin* 31, 61-83.
- Tuuk, L. A. van der 2008: *Noormannen in de Lage Landen; handelaren, huurlingen en heersers*. Leuven.
- Tuuk, L. A. van der, 2009: *Noormannen in het rivierengebied; de handelsplaatsen Dorestad en Tiel in vuur en vlam*. Kampen.
- Vink, E. 1995: Opkomst en verval van een memorabel gebouw. J.J. Temminck (red.): *Huis ter Kleef; het enige kasteel van Haarlem*. Haarlem, 8-35.
- Vos, P.C, et al., 2011: *Atlas van Nederland in het Holoceen*. Amsterdam.
- Willemsen, A. (with contributions by R. Simek and R. de Bruin) 2004: *Vikings!; raids in the Rhine/Meuse region 800-1000*. Utrecht.
- Wieland Los, B.J. 1960-'61: Het geo- en bioarcheologisch onderzoek (bijlage bij Modderman, 1960-'61) *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*, X-XI 251-262.
- Zeiler, F.D. 1986: *Hoog en vrij; schetsen uit de geschiedenis van de heerlijkheid Bergen tot 1798*. Schoorl.
- Zeiler, F.D. 2008: *Hel en paradijs; duintoponiemen in Zuid-Kennemerland*. Bergen.
- Zeiler, F. D., 2020: Geesten van Holland; een herinventarisatie van oudere en jongere cultuurgronden op de strandwallen van Noord- en Zuid-Holland. *Rapportage Onderzoek Nederlands Cultuurlandschap* 8. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Amersfoort.